Tartalom

L. ÉVFOLYAM, 8. SZÁM

1996. AUGUSZTUS

KOVÁCS ANDRÁS FERENC: Póz, a homály homálya; Vásárhelyi sóhajtás; Introitus 3
SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Verselőzmény; Testtől testig 5
SZEPESI ATTILA: Porlód kínai krónikása (Arcképvázlat Temesi Ferencről) 7
VITÉZ GYÖRGY: Kanadai nyár 14
PETRŐCZI ÉVA: Ez a virágos-madaras...; A bokályos házban 17
KÁLNAY ADÉL: Háborús történet (5. A másik otthon) .. 19
VARGA IMRE: kék test homálytalan; a dobod megkérdi; szivárványom 32
Legenda Sarkadi Imréről (Összegyűjtötte: ALBERT ZSUZSA) 34

TANULMÁNY

DANYI MAGDOLNA: A komplex költői képek Pilinszky János költészetében 45
RÁFI DÉNES: Csigák és istenek (A mindenség képmodelljei Nádas Péter „Emlékiratok könyve" című művében) 56

NÉZŐ

Clive Wilmer beszélgetése Seamus Heaneyvel; Seamus Heaney: Anahorish; Büntetés (GÖMÖRI GYÖRGY fordításai) 67

GYIMESI TÍMEA: Különös szépségű kristálydarabok 73
SZABÓ JÓZSEF: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én" (Az anyanyelvi tudat, a magyarságtudat és a nyelvhasználat néhány kérdése Szlovákiában) 78

KRITIKA

IMRE LÁSZLÓ: Szirák Péter: Grendel Lajos 88

Széles Klára köszöntése

CSŰRÖS MIKLÓS: „Megközelíthető-e ésszerűen a költészet varázsa?" 90
SÁNTA GÁBOR: Palackposta (Széles Klára tanulmánykötetéről) 93

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

BERNÁTH CSABA rajzai a 4., 13., 16., 18., 31., 66. és a 96. oldalon

Kovács András Ferenc

Póz, a homály homálya

(József Attila után)

Csak az oldhassa versemet,
ki elkever, majd eltemet,
mivel a lenniben a póz
hiába lidóz, libidóz,

mert álmaimban feljelent:
nemberi, formátlan a rend,
s szivében néha lezsidóz
az igric meg a szelid Óz.

(Nem Nagy Varázsló. De dizőz!)
(Dúlt líráját sem lepi gőz...)
(Gondoljátokmegproletárok.)
(Nodehátnebúsuljatok.)

Vásárhelyi sóhajtás

(In memoriam L. R. S.)

Tiburs! Sabinum!
Szép „erémi szállás"!
Jól jönne már...
Elég
E vélt riszálás!
Sem Tusculanum, sem Erém.
Dilettántizmus – nem erény.
Keserű derű.
De enyém.

Introitus

A könyv kitárja lapjait
Lajtorján járnak angyalok
Egy sem hamis valódi mind
Csupán a költő van gyalog

Fölszentelt filozófusok
Lajtorján lépnek angyalok
Mindenki repdes lelkesen
Csupán a költő van gyalog

Lebegnek részeg angyalok
Ragyognak trónok zsámolyok
A költő megrokkan gagyog
Magányos fényben támolyog

Fölötte versek
Szállnak át túl
Kibichad hördül
Szálve hátul

Aki elmegy –
Nem idei
Lélekig –
Ad altare Dei



SZÖLLŐSI ZOLTÁN

Verselőzmény

az életnek éle van
a létnek mélye van
az életnek fénye van
a létnek kékje van

az élet kisugárzás
Nap szálain báb-tánc
a lét Napot ringató
tenger: bölcső-vonzás

az életnek idő kell
a létnek Isten kell
az életnek tere van
a létnek emlékezete

az élet csak élni tud
ha meghalt már nincs is
a lét túl a halálon
még töprengő dráma

az élet táplálkozik
uzsonnál vacsorál
a lét áldozik a lét
eledele honvágy

élni elég a virág
létezni ember kell
élni elég a világ
létezni Minden kell

Testtől testig

E kor színére magam léptem,
idegen bolygóra, s látom:
kultúrája módszer, már készen,
hogy' pusztítsa el világom.

Szellem-korszak s alig világol,
villanya gyúl, koszorúja,
fegyvert és városokat tákol,
fél, szemét már le sem hunyja.

Hívott egyre bűvösebb kép s hang,
és okítottak tankönyvek,
gyermektestem majd' belerokkant,
tanuljam meg, mi a könnyebb.

Bár sosem vehettek csalásra,
mégis szorongva hallgatom,
hogy nyög az éjben kötve s állva
köveivel a falvadon.

Dolgoztam és voltam szinte gép.
Haladás, maradás: nincs más –
Józanul ész választhat-e még,
mindent hol veszítsek inkább?

Eszmék telében fagyoskodtam,
és törtem én, hús a márványt,
hívő legyek e templomokban,
de találtam mindig bálványt.

Még szeszekkel fűthettem vágyam,
s mi volt tárgyam pohárnál több?
asztalom is másé volt s ágyam.
Szégyenem mit bántam! már tört

szemek őrület-huzatában ültem
és szerelem-ólmelegben
hálva ölelésig hevültem,
testtől testig menekültem.

De itt vagyok, hát látsz-e Isten?
mindent vesztve, boldog nyersen –
így szólok, így hallgatok, hittem,
majd döbbenet kikeletben.

Szepesi Attila

Porlód kínai krónikása

ARCKÉPVÁZLAT TEMESI FERENCRŐL

Alábbi eszmefuttatásnak van némi pikantériája. Nem tudom ugyanis, megtörtént-e már az a furcsa eset, hogy egy regényfigura körmöl arcképvázlatot a Szerzőről, akinek a művében hol szánalmasan, hol szeretetreméltóan csetlik-botlik. Vedeli a lőrét, harsog és nyűgösködik, verseket firkál, ődöng a katzenjammeres napsütésben és a borongós éjszakában, közben jósol mindenféle marhaságot, olyan hévvel, hogy a végén már-már maga is elhiszi azokat. Pedig az alábbiakban ennek kell megtörténnie, és az eszmefuttatás regénylapokról szökött írója feszeng a bőrében, mint az újszülött pillangó, mely érzi a szárnyát horzsoló friss levegőt, ám egyúttal magán érzi még a levetett lárvát is, melyben a világrajöttét kivárta...

Kezdetben voltak a hatvanas évek. Ami előttük történt, az emlékek őskora, borítsa könyörületes homály. Volt egy város az ország déli végén, valamiképp beszorulva a Mediterraneum fényei és Bizánc homálya közé: Porlód, a hajdan virágzó település, mely az idők múlásával – a rosszemlékű trianoni hentesmunka következtében – holdudvarát veszítve lógott bele az ürességbe. Ebben a városban, mely – utólag visszanézve rá – Gulácsy Lajos Naconxypánjára hasonlított, helyüket kereső és helyüket nem találó figurák kószáltak. Álmodoztak, muzsikáltak, festettek és verseket fabrikáltak, ahogy ez lenni szokott.

Cseperedő műveikben összekeveredett a próza és a poézis, ugyanúgy ahogy a fecsegésükben: képesek voltak a szavaikat egyik pillanatról a másikra hexameterre és alkaiosi mértékre áthangszerelni. Berúgtak és kijózanodtak, ahogy ez lenni szokott. Megszárították lyukas cipőjüket, kimosták rojtosodó ujjú ingüket. Az egyetemen-főiskolán levizsgáztak vagy nem vizsgáztak le, ahogy ez szintén lenni szokott. Repetáért kuncsorogtak a menzán, mely repetának nem volt előzménye. A szemináriumokon hallgatták a politikai gazdaságtant és a pedagógia-történetet, ám a könyvtárban Paracelsus és Joyce, Rilke és Hamvas Béla műveit búják, mert sejtették, hogy valami hiba van a kréta körül. S ahogy ez Naconxypan polgáraira jellemző, keverékei voltak egy ábrándos remetének meg egy életfaló hedonistának.

Sosem tudták pontosan eldönteni, alázatos krónikásai-e az esztendőknek, vagy épp egy általuk kikerekedő krónika hősei. Hogy élik-e vagy csak papírra vetik a históriát, melyet maguk formálnak magukból és maguknak, s mely mégis gyakran kibabrál velük.

Többnyire *gyüttmöntek* voltak a Tisza-parti városban, mely rátartian őrzött valami parasztpolgári emlék-édent, napsugárdíszes házaival, papucsos és mézeskalácsos műhelyeivel, eresz alatt száradó veres paprikafüzéreivel és kapura kifüggesztett szánalmas denevéreivel, a Virág-cukrászda akváriumi derűjével és Szukits bácsi antikváriumával; valami elmerült kort, melyre a messziről jött oly nehezen tud ráhangolódni, s ami mégis minden villanásban és kallódó motívumban jelenvaló.

Temesi Ferenc, akkori lakli diák, egy borongós, ám lőréivel a kedélyből mégis vidámságot csiholó éjszakán toppant későbbi regényhőse elé. Valljuk be, itt megint furcsa szerepjátékba kell bonyolódnunk, mert a regényhős, e sorok körmölője, akkor már – bizonyos körökben legalábbis – költőnek számított. Legénytoll pelyhedzett az állán, s okuláréja oly sejtelmesen csilloghatott a móravárosi éjszakában, hogy a későbbi Szerző, akkori bumfordi süvölvény, némi elfogódottsággal szorította meg a mancsát. A poéta bizonytalan benne, de mintha az esetnél jelen lett volna két másik későbbi regényalak is, Wolford és Péteri.

A részletek homályba vesznek, ám azt bizton állíthatjuk – már a korabeli események tendenciája okán is –, hogy a kapatos Szerző és nem kevésbé kapatos regényhősei egy csapszék felé vették útjukat. Ez lehetett a Hági, a Lófara, az Alsóvárosi – ahol az egzisztenciabölcselő Suki Béla nagybátyja, a ragyásképű Dezső vezette a muzsikusbandát –, lehetett a Jégkunyhó, ám lehetett a Sárkány is, ahol – a reményteli jövőben – regényíró és hőse megalakította (a kujon Luxemburgi Zsigmond király emlékére) a Sárkány Lovagrendet. Nos, hogy melyik kocsmába vezetett az útjuk, bizonytalan. Biztos csak annyi: Péteri és Wolford – porlódi bennszülöttek – ismerték már a holnaputáni regényírót, míg ő a pelyhedző-állú poétának oly ismeretlen volt, mint egy hamvas és az éterből épp most idecsöppent marslakó.

Szerző különös figura volt. Kilógott e társaságból, bár – sejthető – épp „belógni" kívánt volna: komolyan vétetni magát a többi balekkal, mindenekelőtt a hüledező regényhőssel. Ez azonban csak a testi valójával sikerült – fejjel magasabb volt a többieknél –, ám ami a dolog spirituális részét illeti, csak helyyel-közzel. Elegye volt egy elaggott kínai bölcsnek meg egy bimbózó-elméjű diáknak. Ennek következtében hol meghökkentően okos dolgokat állított, hol hajmeresztő marhaságokat.

E sorok körmölője egyik ámulatból esett a másikba. Lelke mélyén – magát borokkal üdítve – igyekezett a balanszot tartani, s megpróbálta egybe-látni a bumfordi marslakó gyakran változó arcait, melyek hol Háry Jánosra, hol Lao-ce-ra, hol Don Quijote-ra, hol egy futóbolondra emlékeztettek. Mire a harsány Szerző egyik arcát sikerült meglátnia, már másik került elő, s a regényhős-poéta arra gyanakodott: egy újabb félművésszel, újabb habókos kontárral gyarapodott ismerősei száma, akikből annyi szaladgált a Tisza partján.

Időbe tellett, amíg versfaragó rájött, hogy ez a hórihorgas diák, aki harsányságát elnémulásokkal, dühödt akarnokságát kisfiús duzzogásokkal váltogatja, nem a ködbe-vesző műfajtalanok közül való. Nem azok közül, akik hiába keresik az arcukat, azt sosem fogják megtalálni, mert nincs is egyetlen arcuk. Szóval: nem a kocsmazugok magamutogatója, aki kacskaringós mondatokban éli ki a maga félálmait és kerékbetört ambícióit. Heteknek kellett elmúlnia, közben újabb csapszéki szeánszoknak, míg regényhős felismerte a későbbi Szerző lelki bélyegét.

Ennek a felismerésnek voltak tárgyi bizonyítékai is: novellák, zömükben kitűnő írások, melyekkel T. előrukkolt. Bár itt nem a minőségük a perdöntő, hanem az az örvendetes tény, hogy elkészültek, *léteztek*, míg a hasbeszélők jellemzője épp az, hogy remeknél remekebb műveikről csak beszélni szoktak, ám azoknak van egy sajnálatos fogyatkozásuk: elfelejtenek megszületni...

Szerző novellái (*opuszai*, ahogy Ilia Mihály mondta, aki – mintegy egzotikus madárház gondnoka – irányította-terelgette szárnyrakelő süvölvényeit) elkészültek. Hogy mikor, rejtély. Mert T. ekkor még maga sem döntötte el, valójában novellista kíván-e lenni vagy valami más. Egyszerre hét húron játszott. És hogy erre hogyan futotta az idejéből, nem tudható. Csak az biztos, gitározott-énekelt egy beat-zenekarban, az Egyetemi Színpadon eljátszotta Déry Tibor Óriáscsecsemőjének főszerepét – ezt a neki testhezálló figurát –, közben kosárlabdázott, angolul tanult, vízilabdázott, búvárkodott, bújta a könyvtárakat és a kocsmákat, titkos tudományokba mélyült, egyfolytában szerelmes volt, minden kósza lélekkel napjában háromszor összeveszett és kétszer kibékült, öngyilkos barátait eltemette, újakat szerzett a helyükbe – kebelkomája volt a város minden kétes egzisztenciája –, és közben remek novellákat körmölt.

Néhány írása meg is jelent. De ahogy egyre beljebb került az Ilia-féle madárröpdébe, a szárnya egyre gyakrabban megnyaklott. Novellista-kedve apadozott. Egyik kulcsfigurája lett a porlódi irodalmi életnek, egyszerre három-négy helyen sürgött-forgott – a festő Zoltánfy István műtermében még ki sem lépett, már ott tüsténkedett Petri Ferencék Gutenberg utcai házában, Zelei Miklós bohémtanyáján még szóval tartotta a kékharisnyákat, de már Mocsár Gábor és Veress Miklós lakásán készítették elő neki a demizsont a mustárospohárral –, szóval: élte a porlódi életet, ám a későbbi regényhős egyre növekvő aggodalommal figyelte, hogy a novellák fogynak. Pontosabban szólva: nem újak születnek, hanem a Szerző a régebbieket toldja-foldja. És – mintha nem venné észre a körbenjárását – magamentő ideológiákat fabrikál. Egyre nyűgösebb és ingerültebb.

Ekkoriban kelt szárnyra róla a jó Csaplár Ferenc elmés mondása: *Temesi a Tündér utca egyik legjobb prózaírója.* (Temesiék a Tündér utcában laktak.) Amivel az irodalomtörténész nem annyira bókolni kívánt Déry Tibor és Örkény István ifjú tanítványának, inkább a májába akart döfni.

Naconxypán, mint Gulácsy Lajos írja, valahol feleúton található Japán és a Hold között. Messzi táj, melynek tere idővé, ideje pedig homályos éterré foszlik. Kétség nem férhet hozzá, hogy az ottani lakók úgy látják a környezetüket, mint a derék velenceiek vagy párizsiak, akik unják a San Marcot, unják a barokk-palotákat és a Notre-Dame katedrálist, ám lázba jönnek egy vadonatúj beton-garázstól, talmi áruháztól és hagymabűzös Mc'Donalds büfétől, ami új színeket visz untig ismert világukba.

Aki Naconxypánban él, valójában sejtelme sem lehet róla, mit jelent idevalósinak lenni. Ott van, kitapintja a vakolatja-hulló falakat, beleszédül a forgóajtók tükrébe, tipródik a sikátorban, figyeli a lányokat meg a görbehátú kutyákat, és közben nem szemlélője az eseményeknek, nem látója az időnek, hanem maga is egy az ott sürgő-forgó árnyékfigurák közül.

Ha pedig érvényes szavakkal akar szólni erről a világról, ha az események krónikása kíván lenni, előbb-utóbb észre fogja venni, hogy nem látja a fától az erdőt. Hogy a tér és az idő a bolondját járatja vele. Nem íródeák ő, hanem a kisszerű események egyik epizodistája, aki – mivel a látása a jelenidővel telített – sosem fogja a maga belső látását megtalálni.

Tragikus helyzet. Valaki mindent tud a tárgyáról, azt megközelítenie mégsem sikerül. Nem tudja kimondani a szót. Egyszerre bonyolult és pofonegyszerű helyzet. Távlat nélkül nincsen közelség. Ahhoz, hogy valaki egészen idevalósi lehessen, ki kell szakadnia innen. Ahhoz, hogy az itteni események krónikása lehessen, ne csak csellengő részese, el kell innen utaznia. El kell innen költöznie, hogy megtalálja a lényeget láttató távlatot. Hogy meglássa azt is, ami láthatatlan.

Nem tudható, hány keserves esztendő következett ezután Szerző életében. Talán tíz. Talán még ennél is több. Eddig tartott a teljes kiszakadása. Eddig tartott, míg regényfigurából Szerzővé lett.

Elköltözött Porlódról. Hogy ebben mennyi volt a tudatos választás, mennyi az események sodrása, a belső kényszer, nem firtatom. Túlélt egy autókarambolt, melyben rajta kívül mindenki odaveszett. Idegen környezetbe került, és eme idegen környezetben kellett felismernie nemcsak azt, hogy ő egészen porlódi – ezt tudta –, de azt is, és ez itt a lényeg, hogy *hogyan* porlódi...

Közben megjelent remek novelláskötete, a *Látom, nekem kell mennem.* A könyv jópofaságaira mindenki vevő volt. A könyv címébe rejtett népmeseimitológiai utalást alig értette meg valaki. Várták T-től az újabb novellákat – *novcsikat,* ahogy a jó Szeberényi Lehel mondta – és amikor azok makacsul elmaradoztak, kezdték Szerzőt leírni. Kezdtek lemondani róla. Kikopott a napi listákról. Azt várták volna tőle, olyan legyen, amilyennek a sovánka kötet alapján elképzelik, és amilyen ő már nem akart lenni.

Barátai fogytán voltak. Nemzedéktársai, akik pedig annak idején maguk közé fogadták, kezdtek kitérni a notórius krakéler hírébe keveredett Szerző út-

jából. Sokszor valóban ingerültebb és türelmetlenebb volt a kelleténél. Másokban kereste a hibát, holott az volt az egyetlen baja, hogy magát nem találta.

Tele volt empátiával (amikor regényhős bemutatta Weöres Sándornak, a Mester Filtollal kínálta. T. útálta ezt a *pacsuli-cigarettát,* de ezután rákapott és úgy szívta, mintha minden füstölgő szálat maga Orpheusz nyújtott volna át neki), és tele volt rögeszmékkel (regényhős egy alkalommal felhívta a figyelmét Granasztói Pál remek várostörténeti korrajzaira. *Granasztói?* – kérdezte Szerző fintorogva –, *ilyen név nincs. Olvasd el, nem bánod meg* – győzködte volna regényhős. *Nem* – válaszolta meghökkentő magabiztossággal –, *akit így hívnak, az nem írhat jót.* És Granasztói Pál műveit azóta sem vette a kezébe.)

A levegőt kereste, levegőért kapkodott, és senki sem értette, hogyan lehet ilyen hosszú egy lélegzetvétel.

Fuldoklott a fekete örvények között, mint afféle quasi-alkoholista, szerepjátszó csavargó, soha el nem készülő művek szerzője. Hol arról beszélt, dolgozik, kétszáz oldallal már elkészült, hol meg legyintett, nincs kész egyetlen mondat sem. Ami volt, elégette.

A kezdeti feszült várakozás – Lássuk a medvét! – rég alábbhagyott körülötte. Testi és lelki állapotából sejthető volt: medve nincs, nem is lesz. Volt egy medvebocs, melynek nem sikerült felnőnie. És – számtalan írói mű példázza – többnyire *itt ér véget a történet,* ahogy divatos tévé-nyelven mondanák. Volt egy tehetség, aki belenyaklott a maga túlméretezett álmaiba.

Nála viszont, ami olyan ritka, itt és ekkor kezdődött minden. Ami korábban volt, egy kelekótya diák csetlése-botlása. Egy túl hosszúra nyúlt kamaszkor szárnypróbálgatása. T., amikor a poklok fenekét elérte, a talpára állt, és kikapaszkodott a lángok közül. Perzselt volt és üszkös, de a látását nem veszítette el. Élt, lélegzett.

Visszavonult rákoshegyi remeteségébe és dolgozott. Mint egy kínai krónikás, aki elvonul a barbárok közé, és ott körmöli a maga egyszerre elveszített és ezáltal egészen megtalált világának históriáját. Találkozni többé nem lehetett vele. Kikopott a mindennapi farsangból, csak a levelei, képeslapjai jöttek.

„Én most egy darabig a város felé nem megyek, elég volt a magamutogatásból... Nehezen bírom, de bírni kell."

„Röhögés fog el, ha arra gondolok: Miskának év végére ígértem az opuszt. Még csak az első fejezet felén vagyok túl. Az A, Á pontosan 50 címszó. És a 28.-nál tartok. Ma."

„Múltkor eszembe jutott találó mondatod: *Az első köteted legnagyobb hibája az volt, hogy nem követte a második...* Vegyük úgy, hogy ezt a magasságot kihagytam. Volt egy álmom, rengetegen jöttek velem szembe, sose fogytak, nagyon nehéz volt előre menni. Egyszercsak nagy szél lett és nem volt előttem senki."

„...kicsit megszeppentem, amikor rájöttem, kb. 900 címszóból áll a dolgozat. Legalább még egy év."

„Azt hiszem, túlhajtottam magam, a hétvégeken megitaloztam, hogy tompítsam a daimónok hatását, de – mint ez nagyon durva formában kiderült – nem a helyes módszer. Nem akarok bolondokházába kerülni, még átmenetileg sem. Remélem, az ártó szellemek utolsó támadása volt ez. Jelenleg a CS felénél tartok."

„Már úgy öregszem, hogy a műfogaim is hullanak..."

„Néha szenvedek a *szembeültetéstől,* menekülhetnékem támad... A D betű felénél járok, és bizony úgy látszik, fekélyem van, mert mintha kést szurkálnának a gyomorszájamba."

„...a népi elem a regény miatt erősödött meg bennem. Mindig mondtam, hogy provinciális író akarok lenni, csak ezen folyton röhögtetek..."

„Nagyon alaposan kell összeszőnöm a szálakat, ha nem akarom, hogy az apró minták szétbomoljanak a gobelin elkészülte előtt."

„Jelenleg az L közepén járok. Igen sokat kivett belőlem a K-ig való tisztázás. A *Levél* címszóban megint felüti fejét Attila... Tudd, hogy dec. 1-én táncos házibuli lesz nálunk (gyerekek nélkül), azért nem hívtunk titeket, mert kb. sejtem a véleményed az ilyesmiről. Szólj, ha nem így van." (Nem szóltam.)

„...újra beindult a szó: jelesül az M betű íródik. Az altatók erősödnek, de újabb erőforrást fedeztem fel, saját magamat..."

És így tovább. Küszködés, viaskodás. Munka. Évekig készült Porlód regénye, a *Por,* de elkészült. Felkavarta az irodalmi élet állóvizeit. Szerették és gyűlölték. Az olvasók falták, az ítészek nemigen tudtak mit kezdeni vele. Úgy kerülgették, mint egy váratlanul felfedezett őskori bojtosúszóshalat vagy mamutfenyőt, melyről mindenki azt hitte, nem létezik. Ám a könyv kétkötetes, vaskos korpusza itt volt, megszületett. Megpróbálták azt firtatni – mindig így van –, miért olyan, amilyen, és miért nem más. Miért az van benne, ami, és miért épp így. Próbálták előkaparni emlékezetükből a Szerző lassan elhalványuló kamasz-portréját – most bezzeg azzal hasonlítgatták össze –, megpróbálták ráilleszteni a mai arcára. A sanda produkció nem sikerült. A két arckép nem fedte egymást.

Porlódon pedig, ahogy ez lenni szokott, kitört a botrány. Szerző jó ideig *persona non grata* volt szülővárosában. Igaz, ami igaz: a tollát néha szurokba, néha vitriolba mártotta. A család, a rokonság is kétségbeesett – úgy érezték, Szerző „kiadta" őket, elárulta féltett titkaikat. Mások úgy látták, magáról a városról, a város nevezetes figuráiról rajzolt infernális kor- és kórképet. Regényhős, e sorok körmölője kaján vigyorral szemlélte a maga arcképét, azt a regényfigurát, akit T. róla mintázott meg, ám aki mégiscsak regényalak, nem a valódi tér és idő, hanem egy prózai mű belső törvényei hatnak rá...

Szerző lubickolt a szeretetben, a botrányban. Lubickolt a hirtelen rászakadt nagy szabadságban. De már nem a hajdani lakli kölyök gyanútlanságával.

Tudta, hogy tovább kell lépnie. Az ítészek ugyan még csak ismerkednek új arcával, a középkorú (középkori) krónikáséval, de neki már ezt az újat is el kell hagynia. Újra ki kell bújnia a bőréből.

Ahhoz, hogy Porlódot megírhassa, hogy egészen porlódi lehessen, el kellett onnan jönnie. Ahhoz pedig, hogy új és tágasabb világát megírhassa, újabb utakra kell indulnia. Nem azért, hogy egzotikus világokat fedezzen fel. A nagy utazók, a Nansenek, Arszenyevek, Scott kapitányok és Széchenyi Zsigmondok kora lejárt. Ha valaki ma messzi tájakra utazik, nagyjából tudhatja, hová megy, mire számíthat. Él benne egy világos tablókép a távoli földekről, mely kép attól a véletlen ténytől, hogy a testi valójában is elvetődött oda, sokat nem fog változni. Magára a messzeségre mégis szükség van. A távolságra, ahonnan visszalehet pillantani. Ahonnan nézve minden apróság, ami itt maradt, a helyére kerül. Érvényes lesz.

Bejárta az USA-t, Mexikót, Kínát. Ez pedig arra kellett, hogy valódi fényében lássa a maga világát, Naconxypánt, a Japán és a Hold között elterülő tájat. Ez a külső barangolás egy újabb belső odüsszeia előkészülete volt, amelyről így írt egy képes levelezőlapon: „Nem tudom, mit hoz a tegnap. Most épp magamba zuhantam, talán mert Kína, Amerika és a mai Magyarország – ez a három tantusz – most esett le. Ilyenkor nálam nagyot koppan. Lassan esik le, de akkor..."

Regényhős pedig ezen a ponton veszi a kalapját és búcsúzik. Innen már nem regényalak, és Szerző sem *A Szerző* számára többé, hanem cimborája, T., *a Tündér-utca legjobb prózaírója.*



VITÉZ GYÖRGY

Kanadai nyár

Jegyzetek, Észak-Quebec, 1960. augusztus

I. Észak

Tündérek, jótevő manók
nem lakták soha ezt a tájat
nyírfák kérgébe rejtezett
démonoké a sziklacsúcs

lomha behemót gleccserek
folyók medrét kikönyökölték
most megrokkant partok fölé
kíváncsi fenyők hajlanak

málnabokrok közt medvenyom
ezerév tűlevelű csöndje
kilenchónapos tél után
zöld lázálmában fölkiált

mintha forrna a tó vize
sötétkék szél sötétkék ujja
fenyegeti a szoknyáját
húzó vízililiomot

s lenn a fogadó udvarán
szelíd őz eszik cigarettát –
ötszáz mérföldre megy az út
és autódat ha nem vigyázol
a jávorszarvas fölborítja

II. Nyelvtan

A megrepedt kő hímnemű
törött fenyőszál hímnemű
töltés a tóban hímnemű
az út és híd is hímnemű

aminek még csak képe van
aminek már csak íze van
ami elfut és nyugtalan
a lila felhő nőnemű
folyó két part közt nőnemű
a napfölkelte nőnemű
s az érett szeder nőnemű

III. Este

Szemérmetlen teliholdat
tart nagy réztálcáján a tó
az egyedüllét itt
természetes és kibírható

IV. Különbség

A dzsungelben fogas-karmos halál
leskelődik rád – trópusi miazmák
véglényei megsokasodnak benned
harcolsz és végtére legyűrnek.
– Ez az őserdő közömbös. Csak hallgat
nem küldi rád a farkast szürke medvét
megvárja amíg elpusztulsz magadtól
s a hó alatt még jövő tavaszig
meg is érzi besüppedt arcodat

V. Ballada

bement a vízbe kagyló héja
lábán piros ajtót nyitott ki
nagy piros felhő kilebbent rajta
összesereglő naphalak
abban nézik telihold jöttét

VI. Hetyke

a felhők is alsónadrágra vetkőztek
ebben a csalóka melegben
felírja őket a rendőr
hiányos ruházatukért

csupaszon két fenyő közt
hanyattfekszem a sziklán
itt is le lehet sülni
nemcsak a Riviérán

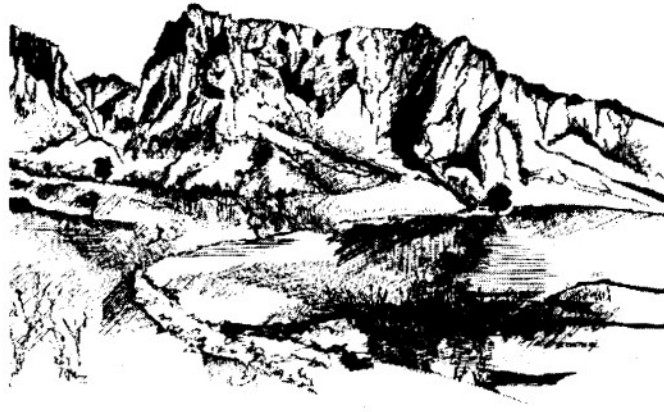
VII. Szonett

Itt végre elég lehettem magamnak.
Jóízű halat fogtam és sütöttem,
a Nap fölkelt előttem – és mögöttem
zuzmók ernyőjén fölszáradt a harmat.

És eltűrtek és társul elfogadtak
haragos fenyők akik szélütötten
a vízbe buktak – porló gyökerükben
türelmes áfonyamagok fogannak.

És indián ösvényeken senki sem állt utamba
éles sziklák között elringatott a csónak –
(a feneketlen tónak is csillámhomok a partja

és ordas léleknek mély víz a menedéke;
fölröppenő halászsas hírnöke lesz e szónak
mint szép halál előtt kinyíló szárnyú béke.)



Petrőczi Éva

Ez a virágos-madaras...

Vers-melléklet, régi gyógyeszközhöz

Ez a virágos-madaras,
hajszálrepedésekkel
finoman erezett
százötven éves
angol „gyógybidé" –
amolyan asszonytörténelmi lelet.

Hány meggyötört szülőút,
milyen meddő ölek
reméltek-nyertek
csodafű-főzetektől
párálló öbléből enyhületet –
ma már aligha érdekes.

Annyit, csak annyit
tartson meg az emlékezet,
hogy egykoron, olykor, itt,
a kínok és sebek felett
virág indázott, madár énekelt.

Áldassék a kéz és az ecset,
amely e fájdalom-melencében
virágot hajtatott, madarat röptetett,
szemszomorítva villogó
gyász-fehérség helyett.

Betlér, Andrássy-kastély 1995. május

A bokályos házban

Golgota, datura, mák
– valami törökös bódulat-kacskaringók –
ma már ki tudja, milyen virág
indázza be a bokályos ház falát.

Voltaképp: mindegy.
Fő, hogy kivirágzott, s hogy
újraálmodott testvérei között
a régi falnak annyi dísze-éke:

ím, hazaköltözött.

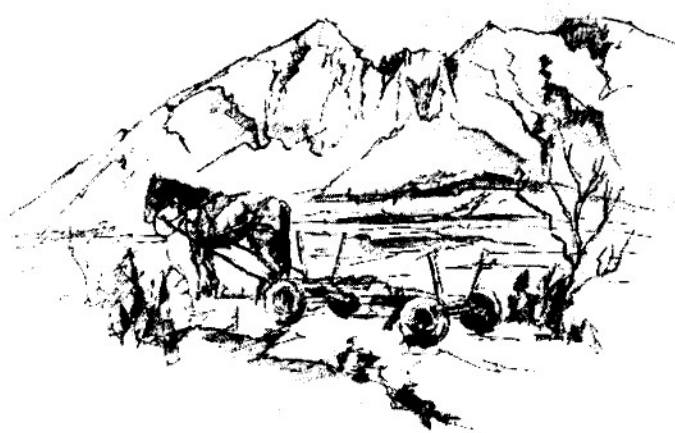
Ha ki szegény vagy,
fáradt, lesántult, beteg:
úgy lépj e házba,
mint aki gyógyulást kínáló

szent földre érkezett.

A nehézléptű vándor itt
könnyű tündérbokára kap;
és fejedelmi nővé lebben
szakadt saruban is

nyűgös és kopott
zarándok-magad.

Sárospatak, Vörös-torony



KÁLNAY ADÉL

Háborús történet

5. A MÁSIK OTTHON

Amikor József magához tért, a legelső gondolata az volt, mekkora csend van, a második meg, hogy hol vannak a többiek. Amikor még csak tervezgették a szökést, megbeszélték, ha elveszítenék egymást, éjszaka mindenki megkeresi az első rejtekhelyet, és ott várnak egymásra. Most úgy érezte, nem várhat sötétedésig. Azon töprengett, vajon mennyit futhatott, de elég kevés támpontja akadt. Úgy ölelte őt körül az erdő, hogy azon sem csodálkozott volna, ha kiderül, hogy a kellős közepéig szaladt. Hallgatózott, de nem hallott mást, csak az erdő hangjait. Figyelt nagyon, mert ahhoz, hogy életben tudjanak maradni, hamar meg kell tanulni a hangokat is, és minden apró jelet, amit az erdő küld feléjük. Micsoda nagy szerencse, hogy erdőben nőttem fel, gondolta. Hiába került ilyen irdatlan messzeségbe, most mégis az volt az érzése, hogy ugyanott van, ahonnan elindult. Eszébe jutott, hogy egyszer gyerekkorában ott kellett maradni egyedül az erdőn. Keresztapjával már napok óta kint éltek, mert keresztapja szenet égetett abban az időben. Ő meg ha tehette, mindig ott forgolódott körülötte. Nagyon szép dolognak gondolta az égetést, a legjobban azt szerette, amikor a fát betapasztották, azt ő is csinálhatta, és az is izgalmas volt, amikor levegőztették az izzó hasábokat, ilyenkor bekukucskálhatott a dombocska belsejébe. Azt hitte, ilyenek lehetnek azok a tüzet hányó hegyek, amikről a tanító képet is mutatott, de a poklot is pont ilyennek képzelte. Egyszer a keresztapjának valamilyen ügyben vissza kellett menni a faluba, s őrá bízta a kalyibát, meg az őrködést. Tíz éves lehetett akkor, s majdnem kiugrott a szíve a helyéről örömében. Egész nap fel s alá járkált, őrködött, kezével többször végigtapogatta a dombocskát, még rá is hajolt, mintha meghallhatna bármit is a belsejéből. Amikor azonban eljött az éjszaka, ijedelmesre fordult minden. Olyan hangokat hallott, amiket eddig még sosem, olyan árnyakat látott, amelyek csak a rémmesékben fordulnak elő. Hiába reteszelte magára a kalyiba ajtaját, úgy érezte valami folyton be akar menni, ha kinézett az ablakon, izzó szempárokat látott, hol felbukkantak, hol eltűntek ezek a szempárok, a vér megfagyott az ereiben ettől. Hajnalodott, mire el mert aludni, keresztapja ott találta meg összekucorodva az ajtó előtt. Hát, mondta neki, amikor megértette miről van szó, az erdő hangjait meg kell tanulni, ez másként bizony nem megy. Most majd ki fog derülni mennyit ér, amit tudok, gondolta József. Nézte az eget, fehér felhők rohantak rajta, arrafelé tartottak, amerre ők is menni fognak, addig nézte, míg maga is suhanni kezdett velük. Ott fenn, a ma-

gasban, hatalmas szél lehetett, az kergette így a felhőket, de lent levél se rezdült. Keresni fognak, jutott eszébe, nem azért mert hiányzunk, hanem mert a parancsnok meg akar büntetni, méghozzá kegyetlenül. Bármi legyen, ez nem történhet meg. Inkább vesszenek éhen itt az erdőben, vagy falják fel őket a vadállatok, vagy bolyongjanak ítélet napig! Talán rosszul beszélték meg, nem is kellene a tábor körül maradni, hisz minden perc számít, minden perccel távolabb lehetnének. Arra gondolt, hogy nemrég, akár előző este is, milyen egyszerűnek látszott minden onnantól, hogy megszöknek. Aztán tessék, most jön a neheze! Nem félt, de azért nem nagyon akart belegondolni, mi vár rájuk. Fejében össze-vissza szaladgáltak a gondolatok, mintha eddig azok is rabságban lettek volna, s most kiszabadulva azt se tudják, hogy mit csináljanak. Hol szerencsétlen Tóni jutott eszébe, hol a keresztapja, aztán a hosszú utazás a táborba, a szemüveges fiú ott az első vonaton, amikor még semmit nem tudott a jövőről, ott szaladgált a fejében az anyja is, meg a szép erdészné. Szeretett volna valahogy megálljt parancsolni ezeknek a gondolatoknak, de nem ment. Még a végén gyengébb vagyok, mint hittem, jutott eszébe, és erőszakkal talpra állította magát. Érezte, hogy most kell elindulnia, amíg van benne elég erő, s meg kell találnia a társait, mert nélkülük nem lesz képes semmire, csupán erőtlen ábrándozásra ebben az idegen erdőben.

Úgy ment, hogy néhány lépés után mindig megállt hallgatózni, de csupán apró neszeket hallott, ágak reccsentek, kis állatok futottak előle, semmi más. Csak remélni tudta, hogy egyre közelebb kerül ahhoz a rejtekhelyhez, ahol a találkozót megbeszélték. Azon töprengett, vajon mennyit futhatott befelé az erdőbe, de nem volt képes rájönni. Csak azt tudta, hogy egyenesen, előre szaladt, tehát kicsit rézsút kell haladni balra, akkor mindenképpen eljut a vasútig. Úgy is történt, nemsokára meglátta az irtást. Ekkor már lépésről lépésre haladt, akár egy ág reccsenése is elárulhatta volna. Óvatosan ment, de egyre nyugodtabban, már biztos volt benne, hogy visszatereltek mindenkit a táborba. Balra fordult, és elindult az irtás mellett a tábor felé. Egy mélyedésben haladt, vízmosás lehetett, itt még nem olvadt el a hó mindenütt, ahol meg elolvadt, puha, ruganyos volt a föld, rengett a talpa alatt. Ide kellett hogy érjenek, mondogatta magában, vagy jönnek nemsokára. Itt lesznek, ismételte, itt, és olyan erősen akarta ezt, mint még soha semmit ebben az életben. Nemsokára meglátta azt a ferdén nőtt fenyőt, ami olyan volt, mintha éppen zuhanni készülne. Ennél a fánál volt a találkozó, ezt nem lehetett elvéteni, magasabb is volt a többinél, s az irtás fölé hajlott. József lekucorodott a vízmosás aljára, hátát nekidöntötte egy fának, szemét lehunyta, száját összeszorította, és várt.

Elbóbiskoltál komám, rázta meg a vállát Józsi, és szélesen vigyorgott Józsefre. No, megcsináltuk, hát mit szólsz, noszogatta őt fene nagy örömmel. József a szemét meresztgette, hogy a fenébe aludhatott el, mérgelődött. Már sötétedett, a hold fenn volt az égen, és két cimborája meg ott állt mellette. Úgy

nézett végig rajtuk, mintha először látná őket. Na, mi van, nem ismersz tán meg komám, rázta meg újból Józsi, s akkor végre képes volt megmozdulni.

Arra jutottunk, mondta Márton, hogy nem kéne itt maradni egy csepp időt se, szedjük össze, amit tudunk, és menjünk innen minél messzebb. József megörült, nem lesz itt semmi baj, hiszen mindent egyformán gondolnak, szó nélkül is megértik egymást. Hogy legyen, kérdezte. Én figyelek, ti meg összeszeditek, ami előkerül, rendelkezett Márton, aztán már nem is beszéltek többet.

Amikor újból megszólaltak, már ott feküdt előttük egy halomban mindaz, amit elrejtettek. Úgy számoltam, mindent megtaláltunk, mondta Józsi, és akkor még itt van ez, mutatta nagy diadallal a derekára kötött fejszét. Gondolhatod, öcsém, ezzel futni, vigyorgott, és nagyon büszke volt magára. Eddig szerencsénk van, mondta Márton is, aztán szépen három csomagot csináltak, és egymás hátára kötözték. A zsákokat Márton szerezte a konyháról, kettőt tudott csak, a harmadik csomagot kapcának való rongyokba tették. Naponta csak egyszer ehetünk, mondta Márton, vizet meg remélem találunk, ha elfogyna. Szerencsére leszoktunk már az evésről, morogta Józsi, víz meg van itt mindenütt, csak erősebben megnyomod a lábad, és már ihatsz is a nyomból. József azt gondolta, fölösleges most tervezgetni, mert úgyis minden másképp lesz, de nem szólt erről semmit. Én megyek elől, mondta inkább, induljunk meg, mert nem jó itt ez a hely.

Úgy indultak el, hogy eszükbe sem jutott hátra nézni. A holdvilágnál eléggé jól lehetett látni, a zaj, amit csaptak pedig elijeszti majd talán az állatokat. József remélte, hogy így lesz, mert ez az egy dolog igazán aggasztotta. Az igaz, hogy nincs már tél, de azért nem érezte magát biztonságban. Alvásnál egyvalakinek mindig őrködni kell, szólt hátra, Józsi meg visszaszólt, ne beszélj már alvásról, én úgy érzem, hogy a világ végéig el tudnék gyalogolni, félni pedig csak az emberektől kell, semmi mástól. Azért nem árt az óvatosság, védte meg Józsefet Márton. József elhallgatott, de aggodalma nem múlt el, sőt, hirtelen valami igen rossz érzése támadt, amit alig tudott elhessegetni. Délnek tartottak, s így is szándékoztak haladni, hacsak nem állja útjukat valami, ami kelet felé fordítja őket. Az erdőt semmi esetre nem szabad elhagyni, töprengett József, kérdés meddig tart, s meddig engedi, hogy haladjunk benne, mert tud ám csapdát állítani az erdő is, nekem elhihetitek, és el is hitték neki, csupán arról nem lehetett fogalmuk, hogy ebben az erdőben olyan csapdák is rejlenek, amelyekről még Józsefnek sincs tudomása. Mentek szorosan egymás után, lábuk meg-megbicsaklott, az ágak pedig arcukba csaptak, ruhájukba kapaszkodtak, de ez nem érdekelte őket. Hosszú évek óta először csinálhatták azt, amit akartak, és ők menni akartak ebben a végtelennek látszó erdőben, menni, amíg valahová meg nem érkeznek, valahová, ahol majd úgy érzik, nem kell tovább menniük. De hogy ez a hely hol lesz, azt egyikük sem tudta.

Már hajnalodott, mire megálljt parancsoltak maguknak, és elhatározták, hogy alusznak egy keveset. Én azért még bírtam volna, bizonygatta Józsi, aztán oly hirtelen elaludt, hogy egy szót már végig sem tudott mondani. Én kezdem az őrködést, vállalta el József, és Márton hálásan nézett rá, láthatóan iszonyú álmossággal küszködött. Egy hatalmas fa alatt hevertek el, József pedig kedvet kapott, hogy felmásszon a fára. Amerre nézett, köröskörül csak erdőt látott. Nem látszott sem az irtás, sem semmiféle épület, egyetlen egy vékony füstcsíkot látott messze a távolban, arra, amerről jöttek. Úgy gondolta, csak a tábor lehet, s igen meglepődött, hogy ennyire messze van. Előttük, ugyancsak messze, magas hegyeket látott. Lehetséges lenne, hogy az már a másik ország, hiszen úgy mondta Szemjon, hogy arra más népek élnek. Lehet, hogy csak addig kéne eljutni, reménykedett József, de aztán lehűtötte magát. Egyszer, még a régi parancsnok idejében, látott az irodában egy térképet, azon a parancsnok megmutatta, hol vannak éppen, s merre van a hazájuk. Aztán azt is megmutatta, körbekerítve kezével a hatalmas térképet, mekkora az ő országa. Hát ilyen gyorsan biztosan nem lehet kijutni belőle. A nézelődés felfrissítette, úgy érezte magát, mint otthon, a magaslesen. Menni kell és kész, vigasztalta magát, és minden nappal távolabb leszünk a tábortól és az egész szörnyűségtől. Ez a legfontosabb. Lemászott a fáról, és leült Mártonék mellé. Az éjjel eléggé hideg volt, de csak most borzongott meg a hajnali széltől. Nézte Mártont, úgy aludt, félig nyitott szájjal, mintha már nem is élne. Nem költöm még fel, kegyelmezett meg neki, majd legközelebb én alszom. Egy botot vett föl, azzal kotorászta az avart. Az összepréselődött leveleket alulról már emelgették a friss hajtások. Micsoda erő van ezekben a hajtásokban, gondolta József, amiket pedig egy csizmasarokkal szét lehet taposni. Kifúrják magukat a fagyos földből, aztán ezeket a száraz leveleket is átdöfik, olyanok, mint apró lándzsák, lassan, de megállás nélkül törnek előre, és végül ők győznek. Eszébe jutott, mennyit nézte a sarjadó növényeket gyerekkorában. Annyira kíváncsi volt, hogy egyszer felemelgette a kis rögöket, alájuk lesett, mi történik ott. Amikor látta, hogy már bújik a hajtás, óvatosan visszatette a földet, de előbb szétmorzsolta, sajnálta azt a gyenge növényt, hogy egy ökölnyi görönggyel kell megbirkóznia. Össze is szidta az anyja, hagyd már békén őket, kiáltott rá, még nem kelnek ki a végén, és ő szégyenkezve kullogott el, mintha tiltott, illetlen dolgot művelt volna. Mindennek megvan a maga törvénye, magyarázta a keresztapja, amikor erről kérdezte, és nem szabad belezavarni. Az anya hasába se néz bele senki, meg a tojásba se. Bizony, az élet különös dolog, mondta még, és sokáig bólogatott, meg hümmögetett hozzá, mint aki éppen most jött erre rá. József szerette volna még faggatni az élet dolgairól, de akkor nem lehetett. Mindig ki kellett várni a megfelelő alkalmat, amikor keresztapján hajlandóságot érzett a beszédhez. Ha most itt lehetne, sóvárgott József, aztán rögtön belenyilallt, mennyire nem szabad ezt, az otthonról gondolkodni. Nem szabad, mert csak elgyengül

tőle. Azt nem tudta, hogy a többiek mit éreznek, de az biztos, hogy igen ritkán beszéltek ők is arról, amit hátrahagytak. Arra is alig mertek gondolni, hogy hazajutnak egyszer. Legalább annyit lehetne, hogy valahogy üzenni, anyja a szemét kisírta már, mert úgy tudja, meghalt. De hát igaz is, nem halt-e meg valójában, s már itt van, és itt is marad a másvilágon örökre. Egyszerre nagyon gyengének érezte magát, el fogok aludni, pedig nem lenne szabad, vagy fel kéne költeni Mártont, gondolta még, de már a mozdulatot nem bírta megtenni.

Amikor felébredt, már jócskán délután volt, társai éppen ették a napra való adagot. Nem akartam elaludni, mentegetőzött, Józsi meg nevetett, mondtam én, hogy nincs itt mitől félni, ha ember nincs a közelben, ha pedig jönnek, akkor úgyis mindegy. József is elrágta a kenyéradagját, ivott egy keveset, aztán várta, mit határoznak. Nem sok erőt érzett magában az induláshoz, de Mártonék már szedelőzködtek is. Ha elhagyjuk magunkat, nem jutunk előbbre, mondta Márton, majd belejövünk a menetelésbe, nekünk most ez van minden napra kiszabva. Ha abbahagyjuk, nem bírjuk újrakezdeni. József tudta, hogy ez így igaz, és azt is tudta, hogy képtelen lenne elmondani, mi történt vele, hiszen ő se nagyon tudta. Összeszedte magát, és felállt. Mehetünk, mondta. Ha nem hisszük el, hogy meg tudjuk csinálni, akkor végünk, mondta még Márton, aztán elindultak. József elmesélte, mit látott a fáról, erről beszélgettek egy kicsit, aztán már senki sem szólt. Mentek csendben, gondolatok nélkül, csak az erdőre figyelve.

József később nagyon sokszor álmodott ezzel a vándorlással. Álmaiban minden gyönyörű volt, nem érezték a fáradtságot, olykor csak úgy suhantak a táj felett, hasuk érintette a fák koronáit, máskor pedig a vízen jártak, és átszökelltek egyik partról a másikra, vagy éppen selymes füvű hegyoldalnak tapadtak, ilyenkor arcával, tenyerével érezte a fű puhaságát. Igen, álmaiban minden másként volt, minden. Soha, egyetlen egyszer nem álmodta vissza a borzalmakat. Álmaiban kegyelmet kapott, s jó volt ez így, ha már a valóság annyira meggyötörte. Az emlékeket úgysem tudta kitörölni, akárhogy szerette volna. Amikor sok év után odáig jutott, hogy végre levelet írhatott anyjának abban a reményben, hogy talán el is jut hozzá, azzal kezdte a levelet, kedves anyám, most leírom magának, mit tett velem a háború, aztán egy időre abba is hagyta, mert nem tudta, hogyan írja le, ami történt. Végül alig valami került a levélbe. Fogságban voltunk, aztán sikerült onnan megszabadulni, ilyenek, pár egyszerű mondat. Sajnos két jó cimborámat elvesztettem, írta még, akikkel együtt voltunk jóban, rosszban. Meg is írom a nevüket, lakhelyüket, hátha tudná valahogy értesíteni a hozzátartozókat, meg hogy nálam van néhány holmijuk, azokat én megőrzöm tisztességgel életem végéig. És ott voltak nála valóban azok a holmik, Józsi bicskája, Márton levéltárcája, benne kevéske pénz, meg egy fénykép a feleségéről, aztán egy szépen hímzett kendő, Márton nevével, ennyi. Gyakran megnézegette őket, aztán visszatette abba a zsákba, amit a tá-

borból hoztak, ahol a ruháit is tartotta, amiben hónapokon keresztül bujdosott az erdőben. Ilyenkor még szótlanabb lett, összeszorította a száját, és soha senki nem tudott egy szót sem kihúzni belőle arról, mi is történt velük a hosszú bolyongás alatt. Hát túléltem, mondta igen röviden, és sosem látszott rajta, hogy ezt örömmel mondja. Aztán meg, hogy éheztünk sokat, de ezzel megint semmit se mondott. Nem tudott beszélni a fakéregről, meg a levelekről, amiket jobb híján megettek, a halról, amit Józsi fogott nagyon ügyesen, aztán azon mód nyersen megették, és a véres húsról, amit ahogy lenyelt, már ki is hányt azonnal, de Józsi és Márton undorodva megbirkóztak vele. Valami nyúlféle állat lehetett, azt is Józsi fogta, teljes testével rávetette magát, amikor előbújt a föld alól. Később jutott eszébe valamelyiküknek, hogy meg kellett volna szárítani, de addigra már túl voltak rajta, újat fogni meg nem sikerült. Amiből sok volt, és ami talán életben tartotta őket, azok a madártojások, kisebb, nagyobb madarak tojásai, bokor alól, fáról szerezték, s öntötték magukba. A gombákkal vigyázni kellett, nem voltak ismerősek, hasmenésük lett az egyiktől, a másiktól pedig hánytak. De az éhezés csak az egyik dolog volt, ami kétségbeesetté tette őket. Volt valami más, valami sokkal szörnyűbb, ami Józsefet egyre inkább hatalmába kerítette, s elvette apránként az erejét. Ahogy múltak a napok, hetek, úgy lett egyre értelmetlenebb a bolyongásuk. Azt nem tudta, hogy Mártonék hogyan éreznek, de a viselkedésükből hasonlót olvasott ki. És az erdő, a gyönyörű erdő is lassan megváltozott. Nem tudta már József szeretni. Nem a szabadságot jelentette, hanem újabb rabságot, amitől meg kellene szabadulni, de nem tudta hogyan. Amikor rájött, hogy már egyáltalán nem várja a következő napot, megértette, mi történt. Elveszítette a reményt, s nem hitt már többé abban, hogy valahová megérkeznek, de ha megérkeznek is, nem hitt abban, hogy ettől bármi jobb lesz, hogy tud majd még érezni bármilyen érzést egyáltalán. Ettől, jobban, mint az éhezéstől, lettek erőtlenek a lábai, gyenge a teste. Pedig akkor még együtt voltak, még nem történt velük semmi különös, azon kívül, hogy nem találtak rá a nagy vasútra, s hogy hatalmas kerülőket kellett tenniük, mert vagy egy mocsár, vagy egy teljesen átjárhatatlan erdőrész állta útjukat. Sosem érünk így oda, fakadt ki ilyenkor Józsi, hová, kérdezett vissza Márton, és erre már nem volt mit visszaszólni. Akkor még előttük voltak a hegyek, a szakadékok, a vadállatok, s előttük az a szörnyű folyó, mégis, ha éjszakánként az eget nézte, nem segítettek csüggedt lelkén a csillagok, nem múlt el az a furcsa, egyenletes nyomás a melléről, amitől már régóta nem tudott egy rendeset lélegezni. Ha imádkozott, érezte, nem jut el az imája semeddig, úgy visszahull rá, mint a fáradt pille, s nem bír többet felemelkedni. Istenem, fohászkodott, aztán nem tudta, hogyan folytassa, mit kérjen, kérjen-e valamit egyáltalán. Segíts rajtam, segíts, mondta végül, de olyan egykedvűen, mint akinek mindegy, teljesítik-e, amit szeretne. Végül a Jóisten, úgy látszik, mégis meghallgatta a kérését, noha József addigra már nem gondolta így. Nem hitte, hogy jó neki, hogy

életben maradt, nem látta értelmét, de nem lázadozott. Elfogadta, ahogy elfogadta a többi ajándékot is, de kérni már soha semmit nem kért többé. Azt gondolta, ez az ő sorsa, el kellett veszítenie mindent, a hazáját, a szabadságát, a társait, el egy egész életet, s ami újat kapott helyette, nem volt rossz, csak teljesen más. Egy másik élet, egy másik világban. És egy másik otthon. Olykor elgondolta, mi lett volna, ha Márton és Józsi is ott vannak vele, ha eljutottak volna odáig, mint ő. Talán visszajött volna valami vidámság, valami öröm, s nem érezné állandóan ezt az ürességet. Gyerekkorában volt egyszer egy betegsége, fene tudja mi, igen lassan gyógyult, aztán ahogy lábra tudott állni, még nagyon sokáig csak lézengett. Nem volt étvágya semmi, az étel ízét nem érezte, anyja kedvéért lenyelte ugyan az ennivalót, de végképp nem értette, miért kell ennie bármit is. Hát így volt most az életével, nem volt étvágya hozzá, s tudta, hogy ez már mindig így marad, így kell fogyasztania a napokat, ízetlenül, ki tudja, kinek a kedvéért élete végéig. Józsi és Márton pedig nincsen, nincs „mi lenne ha..." , ők ott maradtak az erdőben, és már csak az emlékeiben és álmaiban léteznek tovább. Az álmok napközben aztán furcsán keveredtek az emlékekkel. Az egyik éjjel például ismét az erdőben volt, valamit nagyon keresett, és bár nem tudta mi az, nem lett ideges, türelmesen kotort az avarban, belesett a fák odvába. Egyszer hirtelen az egyik fában meglátott egy másik erdőt. Nagyon különös volt, akár egy ablak, olyan volt az odú, s egy másik erdőre nyílt. Benyúlt, mintha meg akarná tapintani azt az ablakot, de kiderült, hogy nincs is ablak, s keze már át is ért abba az erdőbe, a keze után meg ő is átjutott egy pillanat alatt. Ahogy átért, rögtön tudta, hogy ez az ő otthoni erdeje, s most odakerült vissza. Nem csodálkozott, teljesen természetesnek tűnt, hogy így van, örült, mert arra gondolt, hogy ezután így fog majd ki-be járni, s Mártonék is ezt teszik, milyen jó lesz akkor. Már indult volna visszafelé, amikor meglátta az őzeket. Ott feküdt mind a négy, fénytelen szemmel, lőtt sebbel az oldalán. Nagyot kiáltott József, hiszen ezek már nem lehetnek itt, ezt kiáltotta, közben az őzek szemét nézte, s látta, hogy egyszerre fényesek lettek és elevenek, és őt nézik, mintha könyörögnének, segíts! Akkor József hátrálni kezdett, vissza Mártonékhoz, hogy elmesélje, mi történt, de amikor visszaért, mintha elfelejtette volna mit is akart, csak állt tanácstalanul. Reggel ezzel az álommal ébredt, s elandalgott rajta egy darabig, olyan jó érzés volt csak úgy átmenni a fán, aztán az őzek jutottak eszébe, különösen a szemük, ahogy egyszerre megelevenedik, az annyira szép volt. Később, amikor már a felvágott fahasábokat rakta egymásra, megint látta ezeket a szemeket, de még mielőtt kellemes érzése támadhatott volna, egyszerre Márton szemeit látta, látta, ahogy elhagyja az élet. Márton volt az első ember, akit meghalni látott. A háborúban, a táborban látott sok halottat, s látott haldoklót is, de nem ült még senki mellett, aki elmenni készül, nem fogta a kezét, nem törülte a homlokát, s nem látta, milyen az, amikor az utolsó lélegzet elhagyja az embert. Márton szépen halt meg, szépen,

csendesen. Ők meg Józsival csendesen nézték. Utána sírtak mind a ketten, de nem beszéltek arról, ami történt. József nem vádaskodott, még magában sem, pedig megtehette volna. Haragudhatott volna Józsira, hogy kinevette a folytonos őrködhetnékjét, hogy azt hajtogatta, ha ember nem jön, mitől kéne félnünk. Magát okolta inkább, hagyta, hogy lebeszéljék, pedig neki jobban kellett volna tudni, dehát a reménnyel együtt az éberség is kialudt benne, meg aztán tényleg, alig találkoztak állatokkal, amit láttak, mind elfutottak rémülten, nagy vadakat aztán végképp nem láttak. Éjszakánként néha távoli vonyításokat olykor lehetett hallani, de annyira messziről, hogy József is elhitte, nincs mitől tartani. Aztán egy éjszakán, ami olyan sötét volt, mint a pokol, mert súlyos felhők terpeszkedtek el az égen, morgásra, acsarkodó, dühös morgásra ébredtek, s a következő pillanatban rájuk zuhant egy hatalmas feketeség, jaj, kiáltott Márton, de olyan hangon, amilyet még nem is hallottak, jaj, mondta még egyszer, aztán már csak hörgött. Józsi ugrott előbb, és a fejszével csapdosni kezdte azt az ide-oda mozgó valamit, addig csapdosta, amíg az állat abbahagyta a mozgást, közben végig azt kiabálta hol kétségbeesve, hol dühösen, hagyd békén, hagyd békén, hagyd békén! Aztán lehengerítették a dögöt Mártonról, kezük ragacsos lett a vértől, Márton, Márton, szólongatták, és Márton nyöszörgött, jól van, azt nyöszörögte. Egész éjjel fogták a kezét, mozdítani nem merték, ez volt a leghosszabb éjszaka, amit József megélt. Aztán jött a hajnal, és ők néztek bele a tünedező sötétségbe, hogy mikor látják meg a valóságot, amitől jobban féltek, mint bármitől ebben az életben. Mártont úgy megszaggatta az az állat, hogy nem lehetett rajta segíteni. Fejét furcsán félrebillentve tartotta, az egész teste vöröslött a vértől, az arca viszont áttetsző fehér volt, szemei körül fekete árnyék. Hol Józsit nézte, hol Józsefet, de az is óriási erőfeszítésébe tellett, amíg egyikről a másikra emelte tekintetét. József törülgette a homlokát, simogatta a kezét, és várta, mi lesz. Az lett, hogy egyszer már nem nézett el róla Márton, olyan lett a szeme, mint mikor felhő takarja el a napot, s akkor már tudni lehetett, hogy vége, nincs többé. Először Józsi kezdett zokogni, aztán együtt sírtak tovább. Utána kapartak egy gödröt nagy nehezen, s abba beletették. Amennyire lehet, betakarták, köveket hordtak rá, nehogy az állatok kikotorják. Aztán megint sírtak egyet, mielőtt elindultak. Az állat egyébként furcsa egy jószág volt, nem látott még ilyet egyikük sem. Olyan volt, mint egy óriási macska, fehér, szürke és fekete foltos, holtában is vicsorított, s olyan nagy volt, hogy el sem hihették, képes volt Józsi agyonverni. Józsefnek napokig fülében csengett a vad morgása, Márton jajgatása, napokig látta a szemét, ahogy kialszik a fénye, s tompa ürességgel mered rá, és szörnyű fájdalmat érzett. Aztán sok idő múltán a farakásnál az őzekkel való álom után újból Márton szemei néztek rá, s újból ugyanazt a fájdalmas szorítást érezte a szíve tájékán. Csak állt egy nagy darab fával a kezében, állt és nem látott mást, mint Márton szemét, aztán asszonya odajött, kivette a fát a kezéből, őt meg bevezette a házba, leültette, és egy vizes

kendővel törölgetni kezdte a homlokát. Így vezette be Józsefet legelőször is, amikor meglátta, hogy ott áll az udvaron üres tekintettel, nyomorúságosan, s mindig ezt csinálta valahányszor Józsefet elkapta ez a furcsa bénultság. Szó nélkül, türelemmel terelte vissza az életbe. József nem tudta mi ez, akkor jött rá először, amikor Józsit elragadta a folyó. Ő már ott állt a parton, kapkodva szedte a levegőt, lába remegett, tenyeréből véres csíkokat hasítottak ki az ágak, és kábán nézett utána. Tudta, hogy talán el kéne indulni, lefelé a parton, vagy utána kéne ugrani a vízbe, de semmit nem tudott csinálni, nem volt képes egy tapodtat mozdítani a lábán, de még a szemét se tudta levenni a folyónak arról a pontjáról, ahol Józsi eltűnt a szeme elől. Fogalma sem volt, mennyi ideig állt ott, s arról sem, hogyan indult tovább. Egy darabig azért még a folyó mentén haladt, hátha előkerül Józsi, de végül is tudta, hogy ez lehetetlen, egyszerűen érezte, teljesen egyedül maradt, Józsi nincs többé.

Ettől kezdve éjszakánként fára mászott, az ágakhoz kötözte magát, úgy aludt valami keveset, és bolyongásának semmilyen célja nem volt. Aztán egyszerre mégis eljutott valahová, oda, ahol most él, s élni is fog már élete végéig. Vándorlásának utolsó éjszakáján azt álmodta, hogy kisgyerek, és az anyja megbünteti valamiért. Ott kell térdelnie a sarokban, homlokát a hideg falhoz nyomja, de olyan erősen, mintha el akarná tolni a falat a helyéről. Közben egyre sötétebb lesz körülötte, s ez még jobban arra biztatja, hogy erőlködjön. Végre a fal enged a nyomásnak, megmozdul, ő meg kizuhan egy gyönyörű rétre, arccal előre bukik a fűbe, és nem bír felemelkedni. Anyja jajgat a háta mögött, de nem érti miért, nem akarja elhinni, hogy rosszat tett volna, hiszen minden olyan jó. Lassan hátranéz, hát látja, hogy ott áll a házuk, egyik fala hiányzik, anyja a fejét fogja kétségbeesésében, és panaszos hangon hívja vissza, de ő egyre messzebb kerül, a házuk már olyan pici, mint egy skatulya, de anyját még mindig látni, és hallani a hangját. Szeretne megállni, de a rét repül vele tovább, aztán már nem az anyja hangját hallja, hanem valami más hangot, de nem ismeri föl. Erősen gondolkodik, mi lehet az, olyan erősen, hogy megfájdul a feje a gondolkodástól, míg végre rájön, hogy egy kecske mekeg valahol a közelében. Amikor felébredt, tovább hallotta ezt a hangot, teljesen közelről. Hajnalodott, teste teljesen elgémberedett, fázott is, mert már vége volt a nyárnak, erőltette a szemét, de egyelőre semmit nem látott, a hangot azonban tisztán hallotta. Itt egy háznak kell lenni, biztatta magát, és úgy is volt, valami ötven méterre tőle egy ház állt az erdőben, akár a mesében, olyan elrejtezve, csoda, hogy nem ment túl rajta este. Elhatározta, hogy néhány napig figyeli a házat, tudni akarta, kik élnek benne, de aztán egyszer füst szállt fel a kéményből, és a füst szagához kenyér illata keveredett, és Józsefet szédülés fogta el, olyat érzett, mint amikor hirtelen megrészegül az ember, s tovább nem tudott a fán maradni.

Az asszonyom, írta abban a levélben anyjának, nagyon jó teremtés. Már három fiút szült nekem, és útban van a következő. Hát láthatja anyám, letelepedtem, jól van így, ahogy van, innen haza már én nem jutok. Sajnálom, hogy nem látja az unokáit, de legyen elég, hogy élünk, megvagyunk. A gyerekek mind az anyjukat formázzák, olyan keskeny a szemük, meg széles az arcuk. A következő talán majd rámüt, különösen ha leány lesz. Ennyit írt a családjáról, pedig akart volna többet is, de nem bírta mégse leírni, hogy mennyit köszönhet bátor, ferdeszemű asszonyának, hogy hányszor mentette meg az életét, hogyan szerzett neki papírokat, hogyan kormányozta parányi hajójukat egyes-egyedül szörnyű viharokon át, amíg végre lecsendesedett a világ körülöttük.

József Borkának nevezte el a feleségét, mert amikor először kérdezte a nevét, valami olyasmit mondott, ami erre a névre emlékeztette. Borka kevesebbet tudott oroszul, mint József, de azért jól megértették egymást. Nem, itt nincs még határ, az messze van, intett a lány maga mögé, aztán ahogy látta József csalódott arcát, azt mondta még, semmi baj, te nem félni, maradni. És József maradt. Erejéből többre már nem futotta, ettől kezdve tényleg a lány vezette, amerre éppen kellett. A lány különben hihetetlenül erős volt, József legalább is így látta. Anyjával élt az erdőben, nem messze a falutól. Apját elvitték a háborúba, nem hallottak azóta hírt felőle. Anyja apró, ráncos asszony volt, úgy járt, mintha kettétört volna derékban, és állandóan sápítozott, sírdogált. Szidta a lányát József miatt, csak bajnak van itt, ezt mondhatta el napjában százszor, s olyankor folyton József felé legyintett, mintha le akarná csapni. József akkor még nem értette a beszédüket, de megértette, ami az öregasszony mozdulataiban volt. Megértette, és nem haragudott érte. A lány nem vitatkozott az anyjával, mindig végighallgatta, aztán mindig ugyanazt a két rövid szót mondta, s az anyja ilyenkor egy jó időre elhallgatott, a lány pedig végezte tovább a dolgát. Józsefnek ez tetszett aztán meg később, ez a fáradtság nélküli, állandó munkálkodás. A lány mindig csinált valamit, s ha otthon éppen nem volt munka, bejárt a faluba. Segíteni, magyarázta, ott sok öreg, meg gyerek. Ilyenek ni, mutatta egyszál ujját, gyengék, betegek. József sokáig nem látta a falut, kockázatos lett volna elmenni odáig, de amikor végül meglátta, csak csodálkozott, mert ház ugyan jócskán volt a faluban, de ember alig. Néhány öregember, asszonyok, gyerekek, mind csont és bőr. Meghaltak sokan, mondta Borka, éheztek, meghaltak sokan, ismételgette, és Józsefnek eszébe jutottak azok a szerencsétlenek a kocsin, akiket a táborban látott. Nem igazán értette miért nincs elég ennivaló, amíg Borka meg nem magyarázta. A paraszt dolgozik, a katonák meg jönnek, és elviszik. A katonák tényleg jöttek, hol ilyenek, hol olyanok, vörösek, fehérek, megint vörösek. József nem sokat értett az egészből, s bizonyára Borka sem, mert nem igyekezett megmagyarázni. Ha jött valaki, hol a veremben bújtatta el Józsefet, hol a széna közt, ravasz volt Borka nagyon, mindig túljárt a katonák eszén. Valahányszor megjelentek, trágyalével

összekente magát, és fertelmes bűzt árasztott, közben úgy köhögött, köpködött jobbra-balra, a levegőt meg hörögve szedte, hogy a katonák messze elkerülték. Veremből pedig kettő volt, az egyik könnyen megtalálható, és Borka folyton azt mutatta, mennyire félti azt a vermet, térdre esett előtte, összetett kézzel könyörgött, ne vigyék el, ami benne van, úgy kellett mindig félrelökdösni őt, aztán nagy diadallal hozták ki a fél zsák gabonát, krumplit, répát, és hatalmasakat röhögtek a lány jajveszékelésén. Amikor elmentek, akkor alaposan lemosdott, tiszta ruhát vett, aztán lement a másik verembe Józsefhez, élvezettel számlálgatta a zsákokat, átvitt valamennyit a csaliverembe, és elégedetten mosolygott. Ez a másik verem a trágyadomb alatt volt, József egy-egy ilyen bujkálás után napokig orrában érezte a trágyaszagot, s még ha evett is, mintha olyasfélét rágott volna. Enni különben mindig volt mit, Borka egy kis szekéren járta a környéket, cserélt mindenfélét, közvetített is, néha napokra eltűnt, József olyankor dermedten várta, aztán megjött, és tele volt ennivalóval. Egy ilyen útjáról hozta Józsefnek a papírokat is, ettől kezdve Joszif Fedorovnak hívták Józsefet, hadirokkant katona lett, akinek még kitüntetése is volt és felmentése minden harc alól. Két igazi mankót is kapott a papírok mellé, s ezentúl nem kellett elbújnia, sőt, kint ült egy székben a ház előtt, vagy fel-alá szökdécselt, egyik lábát élettelenül lóbálva. Addigra már Borka a papírokhoz újabb papírokat is szerzett a legközelebbi parancsnoktól, amik megerősítették, hogy aki Joszif Fedorov az egyik papíron, az valóban az, így aztán teljes biztonságot szerzett Józsefnek, s néhány zsák krumplit, meg répát adott csupán érte. Állatból három volt, egy öreg szamár és két kecske. A szamarat valahogy mindig meg tudta menteni, a kecskék azonban el-eltűntek, de Borka hamarosan kerített újakat, tudja isten, honnan. Lassan József is nekiállt a munkának, csinált mindent, ahogy kell, és az öregasszony már nem nézett rá olyan csúnyán, azt is eltűrte szó nélkül, amikor az ura ruhái sorban Józsefre kerültek. Így éltek.

Lassan csendesebb lett az élet, úgy tűnt valahol messze a nagyok, akik a világ sorsát irányítják megnyugodtak végre. A faluba is visszajött néhány család, megalakult a hivatal, intézni kezdték az ügyeket, s már nem kellett attól félni, hogy végigrabolják a falut éjszakánként. Beszolgáltatás azért továbbra is volt, aztán meg Borkának mindenféle gyűlésekre kellett járni, és sokat hallották azt a szót, kommunizmus, de nemigen tudták, mit jelent. Azt, hogy József mikor kezdett másként nézni Borkára, nem lehet pontosan tudni. Egyszer azt vette észre, hogy különös melegség önti el, amikor ott dolgoznak szótlanul egymás mellett, s ettől kezdve folyton figyelte a lányt, úgy figyelte, ahogy addig még sosem. Szeretett volna valamit kiolvasni a szeméből, de Borka szeme nem olyan volt, mint a lányoké otthon, ő nem üzent semmit a szemével, s mondani sem mondott semmit. Ő csak gondoskodott Józsefről, akár a gyerekéről szokott az ember, örömmel, és semmit nem várt el cserébe. Azt nem gondolta József, hogy szép lány lenne Borka, de szépek voltak hófehér fogai, és

szép a nevetése. Amikor mosolygott, két gödröcske lett az arcán, és József nagyon gondolkozott, ugyan hol látott már ilyen gödröcskéket, míg végre eszébe jutott, hogy az erdésznének voltak ilyenek, s ettől kezdve még kedvesebbnek látta Borkát. Egy este az udvaron állt, és az eget bámulta, keresgélte az ismerős csillagokat, csak úgy gondolatok nélkül, megszokásból, amikor Borka meglátta, és azt hitte, rosszul van megint. Odament hozzá, kézenfogta, és bevezette a házba. Leültette, és vizes kendővel törölgetni kezdte a homlokát. Akkor József megfogta a lány kezét, és odaszorította a homlokához. Sokáig voltak így, és József nem is tudta volna, mit tegyen ezután, ennyire futotta a bátorságából. Borka azonban tudta. Kézenfogta Józsefet, és szépen a szobájába vezette. Ettől az időtől kezdve úgy éltek, mint férj és feleség, és Józsefnek tetszett, ahogy éltek. Csendesen, dolgosan. Talán otthon se csinált volna egyebet, mégis más élet volt ez, mert más lett József. Ha néha meglátta magát a tükörben, hátrahőkölt attól, amit látott. Egy idegen ember nézett vissza rá. Anyám nem ismerne meg, ha látna, gondolta, sem ő, sem más, annyi szent. Haja szinte teljesen ősz lett, szeme beesett, mély barázdák a homlokán, a szája meg mint a penge, de a legidegenebb a tekintete volt, ettől ijedt meg annyira, hogy el kellett fordulnia magától. Aztán, ahogy születtek sorban a gyerekek, már nem nézte magát töprengve a tükörben, szépen elfeledkezett arról az emberről, akit Józsefnek hívtak egykor. Felesége is Joszifnak szólította, s az ismerősök mind, Joszif gyere már, mondták neki, segíts házat építeni, ő pedig ment szó nélkül. Csak az erdőbe nem ment szívesen. Nem bánta volna azt sem, ha beköltöznek a faluba, de nem tudta, hogyan hozza szóba. Időnként, főleg ha a bolyongásukkal álmodott, s ettől fájdalmas emlékek lepték meg, úgy nézte az erdőt, olyan haragosan, mintha legnagyobb ellenségével állna szemben. Pedig mindenért, ami vele történt, a háború volt a bűnös, s mégis, az erdőnek nem tudott megbocsájtani. Egyszer eltűnt a kisebbik fia, lehetett úgy két éves. Az egyik pillanatban ott játszadozott mellette az udvaron, a következőben meg már nem volt sehol. József eszét vesztve szaladgált a ház körül, nézte az erdőt, hol is vesse be magát a fák közé. Véresre rágta száját, s alig tudott uralkodni magán, hogy ne ordítson kétségbeesve. A gyerek a közelben egy vékonyka pataknál játszogatott, amikor József rátalált. Csodálkozva nézte apját, mert József felkapta, magához szorította, és hangosan zokogott, soha többet nem jöhetsz ide, megértetted, ordította a gyereknek, és az ijedten bólogatott, majd ő is sírni kezdett. Még otthon is ezt kiabálta, közben hagyta, hogy a felesége elvegye tőle a gyereket, és őt az ágyhoz vezesse. Később igen szégyellte magát, pedig Borka soha nem szólt erről, s nem is nézett rá máshogy, mint eddig, mégis nagyon rossz volt arra gondolni, hogy van valami, ami erősebb nála, s bármikor fölébe kerekedhet, pedig azt hitte egyszer régen, hogy örökre megszabadult tőle. Ha lehet még csendesebb lett, s megpróbált minél kevesebbet gondolkozni, úgy élte az életét. Éjszakánként pedig rábízta magát álmaira, amelyekben ide-oda járkált régi és új

otthona között, könnyedén és fájdalom nélkül. Édes Anyám, írta a levél végére, ne bánkódjon utánam, fogadja el, ahogy van, mert én elfogadtam, és tartson meg jó emlékezetében.

Mennyiért viszik ezt a levelet el, kérdezte az elöljáróságon, de nem tudták megmondani. Hol van ez, attól függ, mondták, és ő felelte, hogy nagyon messze. Rátették akkor a legdrágább bélyeget, ami volt, aztán sokáig nézték a furcsa betűket, amiket József rótt a borítékra. Eljut-e vajon, firtatta József, erre úgy néztek rá, mintha nem értenék, miről beszél. Eljut hát persze, nyugtatták, Moszkvában csak tudják, merre küldjék tovább, és bedobták egy kosárba a többi levél közé. Csak életben találja még anyámat, gondolta József hazafelé menet, mert csak most jutott eszébe, hogy a világnak azon a táján is telt közben az idő. Egészen idáig olyan volt, mintha ott messze minden mozdulatlanul állna, kívül az időn, örökké, míg világ a világ.



VARGA IMRE

kék test homálytalan

kivált a szürke horhosok
mélyéről a gondolatok
örökös felhőjátékából
és lesz tiszta kék
a testünk homálytalan

átérez bennünket ez a nap
fölkavarja odabent
levegőbe csapja az iringót
pörgeti szótól csendig szele
kristályaival hidegen bizserget
aztán elterít maszatos szigetein is
barna hantokon ragyogást
nincs válasz semmire kihagyva
mi is ha bujdosik a fény
ha az aranykehely talpa
nem villan felénk
de most felragadja árama
amit meghall szórja
szikrázva kertjeink fölött
vizeinkre hullám lesz
beavatás medre és újra
megint föl a magasból
harmatozik vissza le ránk

1996. február 24.

a dobod megkérdi

mielőtt elindulsz ejjja
a dobod megkérdi ki vagy
fölrángó tér belészakadsz
tűz gyullad emel az útja

előznek követnek bennük
pörögsz terád üt a verő
dobogsz aki vagy libbenő
nehéz távoli és bent-levő

a fák közeit ellepő
forgatva élő sorait
oj érkezve elmenő

hangod folyó láng dolomit
rén hal mókus vöcsök farkas
te vagy már ők
befogadtak

1995. december 22.

szivárványom

a kék hangja doromb
fuvola levélsíp dobok
elnyújtott eeeeeeeee
a rózsaszín tapintása
sima meg érdes
melege lüktetése
az értés csengője
a zöld az ujjbegyet éli
a sárga mélyén az izzás
ahol földed vized
mondattá változik
a gOngOk bambuszsíp dOb
oooooooooooooooo
a sáfrányszín tengered
belseje az íz
és a bíbor illata földszaga
vezet mint túlról üzenet
tücsökszó lüktetés
léptek pirosban
a kék alatt

1995. szeptember 29.

Legenda Sarkadi Imréről

Ágh István: Sarkadi Imrét nem ismertem személyesen, csak láttam a Hungáriában, egyszer a villamoson hadonászott, gesztikulált. Azon a szerencsétlen napon én nyitottam neki ajtót Kondoréknál, mint a legfiatalabb. Messze volt a szoba a bejárattól, végig kellett mennem a műtermen. Kondor Béla és felesége, Ágota, Juhász Jenő építész meg én voltunk együtt. Akkor este véletlenül kerültem oda, Kondorékkal elég jó kapcsolatban voltam, fölhívtam őket az Építész Pincéből, és azt mondta Ágota, két példányuk van az *Angol költők antológiájá*ból, az egyiket nekem adja. Elmentem a könyvért. Iszogattunk, beszélgettünk, egyszer csak szól a telefon a műteremlakás túlsó végéből. Szaladok, fölveszem, Sarkadi beszélt, eljönne, a Rádióban Gagarin űrrepüléséről olvasott föl, megivott már egy üveg konyakot, fél óra múlva itt lesz. Akkor még nem tudtam, micsoda mániákusa volt a repülésnek.

Somlyó György: Az is volt, igen. Repülős volt vitorlán is, repülni szeretett.

Ágh I.: Megjelent, ballonkabát volt rajta az enyhe időben. Akár egy vízimadár, a feje, a nyaka, a széles mozdulatai olyanok, mint egy gémnek. Ágotának kihúzott egy csokor ibolyát a zsebéből, belerúgott a világ legszebb, legokosabb fekete macskájába, aki még a kedves vendégek előtt is meg szokott hajolni. Mikor leült a fából csinált karosszékbe, akkor teljesen megváltoztak az italosnak tetsző mozdulatok, szavak, valami magas filozófiába bonyolódtak Juhász Jenővel. Kondort nem hallottam soha hosszasan filozofálgatni, most is csak beleszólt. Így telt az este, egyszer csak azt mondja, ő nem prózaíró, ő költő. Kiment a modell-dobogóra és hasrafekve írt. Éjfél körül haza indultunk, jött utánunk, de a lépcsőházból visszafordult, ott felejtette a sapkáját. Cigarettázva vártuk, késett. Kondor már előbb elaludt, miután megitta az alkoholsemlegesítő tejet. Ágota visszament a lakásba, de nem találta sehol, elkezdtük keresni mi is, kinéztem a Bécsi utcára az ötödik emeletről, nem láttam semmi feltűnőt, nemsokára megint kinéztem a műteremablakon, s akkor egy mentőt láttam befordulni, és szaladtam le a lépcsőn. Nem tudtam, hogy két bejárata van a háznak, egyik a Bécsi, a másik a Fehérhajó utca felől, hisztériásan kerestem a kijáratot. A nyomozáskor nagyon firtatták, miért nem tudtam, hogy hol kell kimenni? A házmester kiengedett. És akkor megláttam a betonon, s ha vízimadárhoz hasonlítom, mint egy lelőtt gém, ahogy rátekeredett a ruhája, feje körül kifolyt agyvelő. Borzalmas. Imre! – kiáltottam magamon kívül, feltűnő volt ez a rendőröknek, betuszkoltak az egyik kocsiba. Végig kellett néznem, amint fényképezik, mérnek körülötte, s elviszik. Vallattak, jegyzőkönyveztek, azután kiengedtek az autóból. Fölmentem a többiekhez, kétségbeesve kérdez-

Ágh István, Cseres Tibor, Hubay Miklós, Kuczka Péter, Mészöly Dezső, Somlyó György visszaemlékezései. (Elhangzott a Kossuth rádióban, 1992. 03. 22-én.)

gettük, miért csinálta, mit akarhatott? Most már az a feltevésem, esetleg arra gondolt, hogy a majdnem egy méter széles párkányról beinteget, megijeszt bennünket. Mit következtethetett a rendőrség a versből?

Somlyó Gy.: Ja az a vers, amit ő ott írt.

Ágh I.: Igen.

Somlyó Gy.: És azt te ismered?

Ágh I.: Nem.

Somlyó Gy.: Nem láttad soha.

Ágh I.: Nem

Somlyó Gy.: Szóval ezt nem lehetett olvasni?

Ágh I.: Hát én nem tudok róla. A rendőrség nyomozati anyagként lefoglalta.

Somlyó Gy.: Igen, de hát attól még nem titok.

Ágh I.: Nem tudom.

Somlyó Gy.: T. i. ebben lehet valami, miután búcsúlevél nem maradt.

Ágh I.: Az nem búcsúlevél lehetett, inkább vers, ha azzal ment ki a dobogóra, én költő vagyok.

Somlyó Gy.: Igen, de azt nem tudjuk, hogy mit írt.

Ágh I.: Kondor szerint, aki megnézte, azt mondta, érdektelen, vagy valami ehhez hasonlót mondott, de nem hiszem, hogy ő objektíven képes volt elolvasni, ha másnap megjegyezte nekem, hogy inkább ő döglött volna meg.

Hubay Miklós: Az én első találkozásom Sarkadival a tragikus Sarkadival való találkozás volt. Nem ismertem őt, Genfben voltam és a Válaszban olvastam egy novellát. Megrendítő, tragikus nagy novellát, a *Szökevényt*. Oda voltam, azon nyomban próbáltuk ott lefordítani franciára. Aki olvasta, azt mondta, az akkor felcsillagzó Camus-re utalva, hát ez izgalmasabb, mint Camus.

Mészöly Dezső: A számból vetted ki a szót, mert én annakidején, mikor megkértek, hogy Imréről írjak, azzal kezdtem, hogy a megismerkedésünk úgy történt, hogy elolvastam egy ismeretlen író novelláját a *Válasz*ban, és ez a *Szökevény* volt. Sivatagi körülmények voltak a magyar novellisztikában egy darabig akkoriban. Ennek a novellának a varázsát az adta meg, hogy ez egy, a háború végén katonaszökevényként agyonlőtt fiúról szól, akinek az utolsó napja. Erről van szó. De végig első személyben elmondott novella. Imrének a legbelsejéből jött ki ez az ötlet, hogy első személyben mondja el, és ezáltal végig azt reméljük, hogy mégse fogják a fiút agyonlőni. Úgy, hogy amikor agyonlövik, az úgy hat ránk, mintha ránk irányulna a lövés. Csodálatos novella. Elolvasva ezt a novellát, elkezdtem vallatni unokatestvéremet, Vargha Balázst, aki Debrecenben végezte a teológiát, hogy ismeri-e Sarkadi Imrét? Annyit tudtam róla, hogy debreceni. Azt mondja, hogyne, most itt van Pesten, a rádiónál dolgozik. Én akkor dramaturg voltam a Madách Színháznál, és ez nekem, azt mondhat-

nám ürügyet adott, hogy felhívjam Imrét ismeretlenül. Elmondtam neki kellő dramaturgi dadogással, ahogy az ember egy ismeretlen íróval kezd beszélni, hogy a novellájában annyi a drámai elem és a dialógusok annyira elevenek, hogy nem akarna-e esetleg drámát írni ebből a témából, vagy más témából. Imre komolyan válaszolgatott, de végig a szövegalattija ennek a beszélgetésnek számomra az volt, hogy szerettem volna barátomnak megszerezni a *Szökevény* íróját. Debreceni nyelvjárásban beszélt, de nem öntudatosan, sőt azt mondhatnám, hogy úgy beszélt, mint aki tulajdonképpen már leszokott róla, csak hiába, nem jön a szájára másként a szó.

Cseres Tibor: Diák korában mezei futóbajnok volt a Kisokban, Debrecenben, ő volt a mezei futás bajnoka, és a tanárai és a növendék társai később is, nem mint írót ismerték, nem mint íróra emlékeztek rá, hanem a mezei futás bajnokát tisztelték Sarkadiban.

Erős fizikuma volt egyébként, szívós volt, sovány, de olyan inas, a szorítása olyan erős, hogy birkózni vele kockázatos volt.

Mészöly D.: És hát nagyszerűen tudott úszni, fejest ugrani.

Cseres T.: Vitorlázni.

Kuczka Péter: A birkózásról jut eszembe, hogy az egyik legérdekesebb birkózásnak szemtanúja voltam. Ez Pécs városában történt a szállodában, amikor veled együtt ugye Szeberényi, Cseres, Sarkadi, Tardos, én, leutaztunk Pécsre, éppen ilyen, idézőjelbe téve, ilyen falukutató akció céljából körülnézni, hogy mi van a városban. Tardos akkor még nem egészen úgy gondolkodott, mint később, nem sokkal korábban jelent meg neki Komlóról azt hiszem egy nagyon dicsérő szövege. És vacsoránál Sarkadi azt mondta neki, hazugság az egész, amit Komlóról írtál. Eddig még nem volt semmi baj, fölmentünk a szobába, hárman aludtunk egy szobában, egyszer csak azt veszem észre, hogy ezek kiabálnak egymással. Először úgy hangzott, mintha egy Arany verssorról vitatkoztak volna, már feküdtünk, majd felugrott az egyik az ágyból, majd felugrott a másik az ágyból és elkezdtek verekedni, a szó legszorosabb értelmében, de úgy verekedtek, hogy a szekrény szétdőlt.

Mészöly D.: Tardos is izmos ember.

Kuczka P.: Tardos is erős fiú volt, igen. Én próbáltam őket szétválasztani, nem nagyon sikerült, aztán lecsillapodtak végül, lefeküdtek, elaludtunk. Másnap reggel Tardos eltűnt. Estére megjött Komlóról és bocsánatot kérve közölte, hogy Sarkadinak igaza volt. Meg is írta Tardos ezt később a *Csillag*ban.

Cseres T.: Király István szerkesztette. Sarkadi a *Szabad Szó* szerkesztőjeként járta a vidéket, a korai esztendőkben, tehát 45–46–47-ben, úgy függetlenül a debreceni életétől, nagyon erős tárgyismerete volt a falusi életről.

Kuczka P.: 53 őszén az Írószövetségben megjelent Erdei Ferenc, aki akkor igazságügyminiszter volt, és Hegedűs András, aki később aztán miniszterelnök lett, akkor nem tudom pontosan, hogy mi volt. 20–25 írót összehívtak azzal,

hogy menjünk ki, utazzunk ki vidékre, mert akkor folyt az, hogy volt lehetőség kilépni a szövetkezetből. Ez a Nagy Imre programjához tartozó lépés volt, és akkor a Sarkadival mi azt vállaltuk, hogy elmegyünk Nyírségbe, mert megkérdeztem Erdeit, hogy hol a legnehezebb a helyzet, és Erdei azt mondta, hogy a Nyírségben. Akkor mi odamentünk, először természetesen Debrecenbe, ott néhány napot eltöltöttünk, jól éreztük magunkat, sült halat ettünk, ott volt a vásár, és ott volt az a ringlispíl, amiből a *Körhinta* lett. Nemcsak azért választottam azt, hogy Sarkadival menjek, mert a *Szökevényt* természetesen én is olvastam, meg hát 52-től elég közeli barátságban voltunk, hanem azért is, mert tudtam, hogy rendkívül nagy a faluismerete, hiszen 52-ben, 53-ban még tanított is falun.

Hubay M.: Azért ment el, hogy megismerje, minden programtól függetlenül – hol volt még akkor Nagy Imre? –, hogy mi az igazság. Rettenetesen kétségbeesve jött vissza. Arra emlékszem.

Kuczka P.: Igen, és egy hosszú levelet írt Darvasnak, ez a levél később a hátrahagyott írásai között meg is jelent, a falusi helyzetről, az oktatás problémáiból kiindulva, tényleg kétségbeesett...

Hubay M.: Az általános helyzettől.

Kuczka P.: Igen.

Mészöly D.: Neki mély gyökerei voltak a magyar vidékben. Tehát az, hogy kiment megnézni a falut, ahogy a Miklós az előbb említette, az csak azt jelentette, hogy sejtette a rengeteg hazugságot, de ahhoz, hogy ezt megírja, ahhoz neki kellett az, hogy megnézze és tényszerű érveket sorakoztathasson föl.

Kuczka P.: 51 után a helyzet következtében, most az irodalompolitikai helyzetre gondolok elsősorban, meg a politikaira is, Sarkadi válságba került. Megjelent a *Rozi* című regénye, ezt 1951 karácsonyán a Szabad Népben egy kritikus az öncélú irodalom csődjének nevezte...

Mészöly D.: El volt keseredve, hozta nekem.

Kuczka P.: ...hátralépésnek, hadd olvassam ezt a pár mondatot: „hátralépésnek a tehetséges, élesszemű, haladó szándékú író életművében", megállapította a bántóan erős Móricz hatást, és azt, hogy a műből hiányzik a falu valódi mozgatóinak, a kommunistáknak bemutatása, a munkásosztály tevékenysége, stb. Sarkadi három év múlva válaszolt az Irodalmi Újságban erre a kritikára, *A sematizmus kérdései* címmel. Szó szerint mondom, amit én írtam erről a dologról. Láttunk már akkor és később is számos önkritikát, de Sarkadié szinte példátlan volt. Elfogadta a cikkíró véleményét, csak egyetlen pontban, az ellensematizmus ügyében vitázott vele, majd oda lyukadt ki, hogy jobban kell, éppen azért, hogy jobbakat írjunk, jobban kell szeretni és ismerni népünket, hogy igazán jól tudjuk ábrázolni. Ettől kezdve majdnem két éven keresztül Sarkadi rettentő nehezen írt.

Cseres T.: A *Gál János útját* írta, az irodalompolitika harmadosztályú József Attila-díjat adott neki, ami azt jelenti, hogy tulajdonképpen nem figyeltek rá, mert elhanyagolható elemnek tekintették eleinte.

Hubay M.: Sarkadi manipulálása, felhasználása, a cicázás vele, a hol jutalmazása, s hol megbüntetése: ez őt olyan csőbe vitte bele, amelyen kívül maradt végül az ő tündéri nagy tehetsége. Én mindig elbámultam azon, hogy leül az írógéphez, elkezd rajta szédítő gyorsan zongorázni, és pár perc múlva kihúz egy-két teleírt lapot, és bármit írt is le, az olyan természetes közvetlenséggel jelenik meg, ahogy alig tudta valaki is, az élő világirodalomban megközelíteni a létnek a magától értetődő formáit... Minden ízében létező volt, élő volt, ősidők óta ismerős volt, ha Sarkadi írta. Ez rendkívül nagy adomány, ha valakinek ez megvan, született elbeszélő, a többinek meg kell küzdenie érte, hogy az legyen. És mindegy volt, hogy falusi életről írt-e vagy nem. Emlékszem az ő első görög tárgyú novelláira – hát ki tudott az antik mítoszba úgy belemenni, olyan természetességgel megszólaltatni az isteneket is? – Kerényi Károly oda lett volna tőle.

Mészöly D.: Vagy Móricz Zsigmond, aki szintén...

Hubay M.: Abban mégis igaza volt a boldogtalan, boldogult Gimes Miklósnak, hogy Móricz Zsigmondot emlegette, csakhogy nem „hatásról" volt szó, hanem arról, hogy Móricz után megint született Magyarországon egy géniusz, aki számára az élet ábrázolása nem volt verítéket okozó feladat, hanem maga is az élet egyik természetes megnyilatkozása. Írt, vitorlázott, barátkozott, politizált: ugyanaz a stílus, ugyanaz a szellem.

Mészöly D.: Ömlött a tolla alól...

Hubay M.: Ez itt a lényeg, nem az, hogy kit ábrázolt, kulákot vagy szegény parasztot, és hogy ez belép-e vagy nem lép be. Ebbe a hamis játékba őt behúzták.

Cseres T.: Ő írt először a bácskai magyarok pusztulásáról, a bácskai 44-es vérengzésről. Azzal a nehezékkel írta meg, hogy görög miliőbe tette a novellát, úgy, hogy ezáltal senki se ismert rá a magyarok tragédiájára, hanem egy általános, emberi, háborús tragédiává duzzasztotta, szűkítette a novellát, hatása így is jelentős volt, de nem érte el a végső hatást, mert visszahúzta a magyar vonatkozástól.

Hubay M.: A *Válasz*ba nemcsak novellákat írt, hanem színikritikákat is, és olyan ragyogó színikritikákat, hogy érdemes újraolvasni, hála istennek lehet is, mert megjelentek kötetben is. Emlékszem, hogy amikor a Finogenov, vagy Afinogenov nevű dilettáns szovjet világnagyság darabját levágta, a *Kisunokám*at, és le tutsekannuskázta a szerzőt, akkor Illés Béla pár nap múlva, azt hiszem a Népszabadság hasábjain, lemennydörögte Sarkadit, mint szovjetmocskoló ellenforradalmárt. Attól kezdve nem írhatott többet színikritikát.

Cseres T.: Illés Béla kritikája a *Kisunokám* című fércműről apoteózisa Sarkadi ellenében, az hozta össze Illés Bélával Sarkadit, akinek a befolyása

a Sarkadi későbbi téesz novelláira közvetlen személyes hatással volt, személyes találkozásaik alkalmával sarkallta Sarkadit arra, hogy a József Attila-díjat szerezze meg még egyszer, a nagyobbat is, és kijárta Illés Béla ezt neki, sőt a *Veréb dülő* című téesz vonatkozású könyvére a Kossuth-díjat is megkapta, és ez volt a politikába való behúzásnak a módja.

Hubay M.: Mindaz, amit mondasz igazolja azt, amit én mondtam.

Mészöly D.: Nem tudom, emlékeztek-e, hogy a szigligeti alkotóházban van ott az iroda melletti falon egy muflonfej, nemcsak fej, hanem egy muflon nyak is hozzátartozik ehhez a fejhez, egy ilyen kitömött muflon, tökéletesen van preparálva, teljesen olyan, mintha ott egy eleven fél muflon lenne. Imre ezt egy este – holdvilágos este volt – leakasztotta, és ezzel a muflon fejjel odalopódzott az egyik földszinti szobában alvó Katona Jenőnek az ablakához, Imre leguggolt olyan alacsonyra, a muflont föltartva és betartva egy kicsit az ablakon, hogy az teljesen úgy hatott, mintha egy eleven muflon oda bejött volna. Holdfényben ott volt a muflon, Jenő aludt, és Imre tökéletesen utánozva egy muflon bőgését, elbődült. Mire Katona Jenő felült és meglátta, hogy az ő ablakában ott egy muflon! Méghozzá úgy áll ott, hogy a nyaka már benyúl a szobába.

Kuczka P.: Katonának nem volt puskája...

Mészöly D.: Nem. És Jenőnek nem volt elég humorérzéke, borzasztóan megharagudott érte a Sarkadira. Állítólag azért, mert hajnalig nem tudott elaludni, olyan szívdobogást kapott. Imre nem tudta, hogy Jenőnek a szívével baj van, ha tudta volna, biztos nem csinálta volna. Vele úgy lehetett játszani, mint senkivel, illetve mint minden gyerekkel.

Cseres T.: A humor nála tragikummal párosult.

Kuczka P.: A játékai közé tartozott ez a gömbfejű história is. Volt a történet, egyébként Tardos hozta ezt a történetet. Egy fiatalember éjszaka el akar menni a szomszéd faluba, meg akarja látogatni a leányt, a menyasszonyát, és elindul, majd fogja magát, hogy megrövidítse az utat, át akar vágni az erdőn. És megy az erdőben, egyszer csak egy tisztásra ér. Eddig a holdat felhők takarták el természetesen, most hirtelen elmennek a felhők, világosság támad, és látja a fiatalember, hogy a tisztáson jön vele szembe valaki, egy alak, akinek nincs szeme, nincs füle, nincs orra, nincs szája, ő a gömbfejű. Ettől megrémül a fiatalember, elkezd rohanni, átugrik a patakon, a sziklákon, mit tudom én, min, és hallja a háta mögött a gömbfejű lihegését, nem tudom, mivel lihegett, ha szája nem volt, vagy hogyan lihegett, mindegy, lihegett. A fiatalember kijut az országútra a holdfényben és meglát egy szekeret. Megmenekültem, gondolja, rohan a szekér után, felugrik, a kocsis bóbiskol a bakon, a fiatalember hátulról a szekéren megrázza, hajts kocsis, mondja, a kocsis nem válaszol, majd lassan visszafordul, nincs szeme, nincs szája, nincs orra, ő a gömbfejű. Ez volt az alaptörténet, amit Tardos hozott, aztán mi magunkat kineveztük, vagy minket kineveztek gömbfejűeknek, mert ezt a történetet minden változatban mesél-

gettük, szaporítottuk, gyarapítottuk, és olyan változatban is, hogy megjelent a gömbfejű a központi bizottság ülésén, vagy megjelent a parlamentben, mit tudom én, hogy hol, és rém jókat nevettük, szórakoztunk.

Cseres T.: Hadd mondjak én el egy élesen emlékezetemben élő Sarkadi tréfát, történetkét, szintén erdei útról. Az erdőben egy fehér lovon fehér ruhás herceg üget, és jön vele szemben egy csúf boszorka, iszonyatos csúf arccal, a vállán egy bagoly. Megállítja a lovast, és azt mondja, fiatal herceg, ha kitalálod, hogy mi van a vállamon, háromszor a tiéd leszek. Azt mondja a herceg, tonhal. Azt mondja erre a boszorka, határeset, elfogadom.

Hubay M.: Kuczkánál az erdő és a gömbfejű rém felidézi Ady világát. A Cseres anekdotájában megjelenő herceg is talán ugyanebből az erdőből való.

Cseres T.: A Jó Csönd Herceg.

Kuczka P.: Benne volt a félelem a történetben.

Hubay M.: Úgy rémlik, hogy a balladára épülő Kőműves Kelemenben, amely mostanában olyan szép színházi utóéletet nyert megzenésített változatában, abban szerepel a Gömbfejű. Valamilyen formában, de ott van ez a gömbfejű iszonyat. Sarkadi balladás világa közel áll az Adyéhoz: Sarkadi nemcsak a nevébe zárva őrizte Adyt, hisz a Sarkadi nevében benne vannak Ady betűi. Eredetileg még az ipszilon is benne volt.

Kuczka P.: Még valamit, a Tardos mesélte, azt talán meg is írta a börtönnaplójában, *A tengervíz sós*, ez volt a címe. Tardos megírta, hogy sokat, sokszor vallatták őt arról, hogy mi ez a gömbfejű, hogy hogyan van.

Hubay M.: Biztos arra gondoltak, hogy a gömbfejű csak Rákosi lehet. Rákosiban volt valami manószerű. És nála gömbfejűbbet nem szült magyar anya.

Kuczka P.: Arra gondoltak, hogy összeesküvés, hogy a csapat, amelyik gömbfejűeknek nevezi magát, összeesküvő banda.

Cseres T.: Sarkadiban volt egy iszonyatos félelem, a ráktól félt. Az apja halálát végig látta, végig nézte, végig élte, aki egy szép termetes férfiú volt, és a rák hatása alatt összezsugorodott, a feje is összement, és a szenvedés heteken keresztül elsorvasztotta őt. Ez a halál volt a kísértete Sarkadinak, és azzal tetézte ezt a félelmet, hogy az édesanyja is rákban halt meg és a húga is rákos volt. Úgy érezte, hogy az ő végzete a rák, amely, ha nem történik vele egyéb, akkor közelesen utol fogja őt érni.

Mészöly D.: Ágyban, párnák közt halni meg, ez volt a réme neki.

Cseres T.: Igen, rákban, ágyban, párnák közt. És ez volt az oka annak, hogy ő a tömény italokra vetette magát. Szigligeten pl. én kaptam a feladatot, hogy az ő vásárolt pálinkáját lopjam el és rejtsem el. Ez nekem sikerült is legtöbbször, mert amíg ő távolt volt, addig a szobájába besurrantam és elhoztam a palackot, és elrejtettem az én szobámban valahol. Megtudta, hogy ki a tettes, és akkor éjjel a nyitott ablakomon bemászott, át az emeleti ablaksoron, átgázolva, átkapaszkodva bejött, visszalopta a pálinkát és hajnalig elfogyasztotta.

Kuczka P.: Akkor is elég rosszul éltünk, ennek következtében hol volt pénzünk, hol nem volt pénzünk, ezért találták ki – azért nem azt mondom, hogy találtuk, mert én ebben nem voltam benne – a KBK nevezetű intézményt, amely azt jelentette, hogy kisebb baráti kölcsön. Ezt a szót kellett kimondani, hogy KBK, és akkor az értő a zsebébe nyúlt, előhúzott egy tízest és átadta. Ezt természetesen nem volt kötelező visszaadni, ez a KBK rendszer olyan volt, hogy nem kellett visszaadni, de azért mindig visszaadtuk. Vagy ment körbe.

Cseres T.: Nekem máig is vannak adósaim.

Kuczka P.: Jóisten, csak nem én?

Mészöly D.: Imrének az volt a szokása, hogyha egy barátjától pénzt akart kölcsönkérni, akkor hátulról odament, szelíden és az összeget az ujjával ráírta a hátára, azt ki kellett találni, hogy mennyi, hogy ötvenet írt-e föl, vagy húszat. Emlékszem, hogy egyszer így a hátamra ráírta, hogy ötven.

Cseres T.: Az már NBK volt, nagyobb baráti kölcsön.

Mészöly D.: Gondolkoztam, hogy nem húszat írt-e, de aztán mutatta az ujjával.

Cseres T.: Aztán volt az OBK, az száz forintos, volt a GBK, a gigászi baráti kölcsön.

Kuczka P.: 57-től kezdve a családdal együtt munka nélkül voltunk, így is mondhatom, és elég szegényesen éltünk. Ami azt jelenti, hogy majdnem az éhezés határán. Időnként Sarkadi meglátogatott bennünket, azt mondja a lányom ma, milyen érdekes, hogy mindig volt nála egy demizson. És nyilván azért volt nála, mert hozott valami kis innivalót. Beszélgettünk, aztán elment. A lányom azt mondja, hogy utána fölvette ő a hamutartót, és a hamutartó alá oda volt téve a százforintos. Úgy hagyta ott. KBK? GBK?

Cseres T.: Nem akart azzal rágyújtani.

Kuczka P.: Nem akart azzal rágyújtani.

Somlyó Gy.: Megkapta 1955-ben a Kossuth-díjat és ezen vásárolt magának egy vitorlást, mert az volt a nagy vágya és a nagy szerelme, a vitorlázás, ezt nagyon megértem, és azon csalinkázott egész nyáron, úgy hogy ki se szállt belőle, illetve csak éppen kiszállt, de abban lakott. Tehát én és sokan mások akkor Szigligeten nyaralgattunk, és ő folyton kiszállt Szigligeten, de még csak ott se aludt, csak egy fél napra kiszállt. Az egyik ilyen kiszállásakor a nagy vitorlavászon blúzában megjelent, már kicsit ittas volt, mint akkoriban azt lehet mondani, majdnem mindig. – Ki fogad velem – kérdezte –, hogy felmászom az esőcsatornán? – Én legalábbis azt mondtam, hogy senki se fogad veled ilyen marhaságra. És nyilván senki se biztatta, sőt mindenki visszatartotta, de ő elkezdett mászni az esőcsatornán, és fölmászott – a szigligeti alkotóház egy emeletes, de elég magas emelettel rendelkező épület–, a homlokzatán az első teraszról elkezdett mászni, fölmászott, végigmászott mindenféle párkányokon, a tető

alján, a tetőcsatornán, úgy, hogy mindenkiben megállt az ütő, ahogy ezt szokták mondani, őrjöngve vártuk, hogy jöjjön le. Lejött. Ilyet sokszor csinált, ez valamilyen játék volt a halállal, mert anélkül ezt nem lehet megcsinálni. Ő is azt élte meg, amit én, hogy húszéves korunkban a halál olyan egyszerű lett, amilyen a normális húszéves embernek máskor, amikor nem épp a háború kitörésekor vagyunk húszévesek, akkor borzasztó távoli dolog. Nekünk félelmetesen közeli volt. Többször jelen voltam, amikor ezt, vagy ilyeneket csinált, és folyton mondott is ilyeneket. Ugyanakkor, mikor tele volt ilyen nagyon is fiatalságra való vágyakozásokkal, a nagy vitorlázás, a vitorláson való lakás, a nomádság, meg ezek a szörnyű mutatványok, ugyanakkor ezt egy már öregedő ember csinálta. Nem egy fiatal 40 éves, hanem egy öregedő 40 éves férfi. Idegileg rendkívül megviselt volt. És *A gyáva*, amelyik aznap jelent meg, amikor meghalt, ennek a bátor gyávaságnak a kifejeződése is. Az is egy esztelen dolog, amit *A gyáva* hőse tesz, hogy a szerelmének valamiféle próbatételként, amit a szerelme nem kíván, megeszi a kukacot.

Cseres T.: Van benne egy majdnem serdüléses vágyálom, hogy a férfi a kígyómart nő combjából a vért kiszívhatja.

Kuczka P.: Néhányszor én is voltam a Kondoréknál, odajártunk, a Tardos is odajött gyakran.

Cseres T.: Volt egy érzelmi vonatkozás.

Kuczka P.: Biztosan volt egy érzelmi vonatkozás, Sarkadi akkor még verset is írt néhányat.

Hubay M.: Valószínűleg *A gyáva*ban is a Kondor-házaspár jelenik meg.

Somlyó Gy.: Igen. És ezt a frissen megjelent kisregényt vitte fel Illés Endre ígéretével, hogy a folyóirat után ez most könyvalakban megjelenik, és ezt illusztrálni kell, és kérte, nem Kondort, hanem Kondor feleségét, hogy illusztrálja. Aki szintén művész volt, de hát Kondor mellett... Ez meglepő volt, hogy valaki ott abban a házban az asszonyt kéri meg, hogy illusztrálja. Úgy tudom, hogy ez a tragikus éjszaka ezzel a felkéréssel kezdődött.

Kuczka P.: Én másnap délelőtt úgy fél tíz körül tudtam meg, Sánta Feri hívott fel a munkahelyemen, a Képcsarnoknál, és ő mondta két mondatban, hogy meghalt Sarkadi, Kondorék ablakából esett ki. Tulajdonképpen alig hittem el azt, amit Sánta mondott, utána két mondat után Sánta Feri letette a telefont. Egyébként is nagyon rossz állapotban voltam akkor, minden okom megvolt rá, de ez borzalmas volt, lerohantam az utcára és kezdtem szaladgálni a háztömb körül, majd kimentem Sarkadiékhoz, ahol nem volt otthon éppen senki. Én ott várakoztam, majd jött Lil, Sarkadi felesége és elmondta, hogy valóban meghalt, még tán azt is mondta, hogy vizsgálat folyik az ügyben. Ezután én elkezdtem futkározni, hogy megtudjam, hogy igazából mi történt, az egyik változat volt természetesen az, hogy ő vicces szokása szerint kimászott az erkélyre és lezuhant ott, a másik változat volt az, hogy öngyilkos lett, a harma-

dik már egy keményebb, a bűnügyis változat, hogy kilökték. Én el is mentem oda, hogy ott megnézzem, hogy mi történt, és ott volt a párkányon a körmének a nyoma.

Cseres T.: Szigligeten egy ilyen párkányon Imre gyakran végigment.

Mészöly D.: Ezt játszottuk, akkor nem volt alkohol bennünk, és itt pedig ő ivott nagyon erősen, mielőtt meghalt, úgy hogy én többek között annak tulajdonítom az ő lezuhanását, hogy nem tudta felmérni alkoholos állapotában.

Hubay M.: Ezzel szemben hadd mondjam meg, próbáltam én „átélni" ezt a jelenetet, úgy, ahogy ti mondjátok, és sehogy sem sikerült. Ha drámaírói feladatul kapnám, hogy ilyen és ilyen körülmények közt hozzam hősömet egy üres szobába, ahol az egyetlen tanú, mint vallotta, falnak fordulva aludt, a többiek meg valahol kint a liftnél állnak, amiből következik, hogy az én mégoly alkoholos, mégoly exhibicionista hősömnek az égvilágon semmiféle közönsége nincs: ezt a jelenetet semmiféle fellegjáró drámaírói fantáziával nem tudnám megírni, hogy a tragikus hősöm – aki sapkáját keresni jött vissza – magányos önmutogatóként kilépjen az ablakon, a külső párkányra. Kinek mutogatta volna ezt az istenkísértő bravúrt az üres lakásban, az üres utca fölött, a tököres magyar éjszakában? Ráadásul hősünk a nyaktörő mutatványt egy majdnem bokáig érő begombolt köpenyben hajtja végre – ismertem azt a köpenyt, nekem is szolgált – amikor lent megtalálták Imrét, azt mondták, úgy volt a köpönyege rácsavarodva, mint rúdjára egy zászló... Lehet valaki részeg, mégis sportember, s ha akrobatikát akar csinálni: ledobja a kabátját... Egyszóval, drámaíróként én ezt a jelenetet nem bírnám megírni sehogysem, mert nem találom azt a belső indítást, ami egy üres szobában sapkáját kereső hősömet az ajtótól az ablakpárkányra viszi. Az biztos, hogy monodrámaként nem tudnám megírni. Kétszereplős drámában: talán inkább. Háromszereplősben – Kondoréval – egy Sarkadi tollára méltó jelenet volna. Kár, hogy *megcsinálta*, ahelyett, hogy *megírta* volna.

Kuczka P.: A nyomozásaim során volt valaki, akihez elmentem, és aki kérésemre megnézte a boncolási jegyzőkönyvet. Majd utána eléggé kendőzve a dolgokat, azt mondta, hogy semmi különös nincs a boncolási jegyzőkönyvben.

Hubay M.: Egy biztos, hogy senki sem akart akkor újabb ügyet csinálni.

Kuczka P.: Senki. A forradalom után néhány évig, kinél tovább, kinél rövidebb ideig, néhány évig a forradalomból lehetett élni lélekben, de amikor mondjuk 63, mikor az első amnesztia volt, amikor az úgynevezett konszolidációs törekvések megindultak, amikortól kezdve mondjuk az *Új Írás*ban már kezdtek megjelenni az elhallgatott, vagy elhallgattatott írók, költők. Amikor valamiféle anyagi változás is jött, ebben az időpontban öntötte el az embereket a reménytelenség. Az ember föladta.

Hubay M.: Ehhez az alkalmi szituációhoz végzetes háttérként hozzá kell venni azt is, hogy Sarkadi Imre két korszaknyitó drámája, a két utolsó, évek

óta fiókban volt, és az utolsó filmje is, a *Dúvad*, ahogy mondják: dobozban volt. A Sarkadi halálát követő korareggel, tehát alig pár órával a halála után, éjféltájt esett halála után, Fábry Zoltánt, a *Dúvad* rendezőjét felhívják a minisztériumból, közlik vele, hogy menjen be a filmgyárba, pénz áll a házhoz, neki is, Sarkadinak is, már ki is van utalva, várja őket Bethlen úr a pénztárban, mert a *Dúvad*ot a mai napon kiveszik a dobozból, benevezik minden fesztiválra... Fábry odamenet, megáll a Thököly úton, bekopog Sarkadiékhoz a szédületes jóhírrel. Most tudja meg Imre halálát. A folytatást akkoriban így hallottam: Fábry viszi magával Lilt a filmgyárba, temetés előtt kell a pénz, Bethlen úr várja őket a pénztárban, kifizeti Fábrynak az eddig visszatartott honoráriumát, és Sarkadinénak Imre rég esedékes munkadíjának a *felét*: „az ön férje éjszaka elhunyt, özvegynek csak ötven százalékot fizetünk". Meglepő párhuzamossággal: délelőtt telefonálnak a Madách Színházból, hogy előző délután kitűzték műsorra az *Elveszett Paradicsom*ot, csak elfelejtették megtelefonálni a hírt. Már próbálják is. Ilyen sürgős volt a mosakodás a Pilátusnak. Még ki sem hűlt szegény, két műve előtt nyílt meg a sorompó – persze még most nem az *Oszlopos Simeon* előtt, a század e drámai remekművének még évekig várnia kellett rá, hogy színpadra kerülhessen. Minden esetre a bűntudat és a cinizmus (az előző napra antedatálás!) szabad utat adott két Sarkadi műnek.

Kuczka P.: A csitítás szándékával

Hubay M.: Így aztán Sarkadi halálára pontosan hat héttel, megtörténhetett az a fájdalmasan gyönyörű premier a Madách Színházban, az *Elveszett paradicsom*é. Egy ilyen premiert kicsikarni, *egy ilyen premierért meghalni* – lucidus elmével, mindent belátó mosollyal – egy hőseihez oly hasonló, egy oly szabadlelkű drámaíróról, amilyen Sarkadi volt: még el is képzelhető. *Ultima ratio – ultima irracionalitas.*

(Összegyűjtötte: ALBERT ZSUZSA)

TANULMÁNY

DANYI MAGDOLNA

A komplex költői képek Pilinszky János költészetében

Pilinszky költészetének komplex költői képeit a szakirodalom emlékezetem szerint nem elemezi, legfeljebb értelmezi azokat Pilinszky világlátásáról, világképéről szólva. A 'komplex kép' fogalmát a magyar irodalomelméleti szakirodalomban Hankiss Elemér vezette be *József Attila komplex képei* című tanulmányában (Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. In: *A népdaltól az abszurd drámáig.* Bp. 1969. 11–40. old.), s amikor Pilinszky komplex képeit kísérelem meg jellemezni, kiindulópontként az ő meghatározását használom, miszerint a komplex képekben „egyszerre *több, de legalább két valóságsík* van jelen, s a tudat e síkok közt feszültséget érez, illetve a síkok közt ide-oda *vibrál*". Hankiss a „*többszörös metaforákat* és más stilisztikai alakzatokkal *kombinált metaforákat*" tekinti (a kiemelések mindenütt H. E.-től) a komplex képet alkotó síkváltások hordozóinak. Meghatározását lényegében elfogadom, azzal, hogy nálánál jóval nagyobb szerepet tulajdonítok az általa elemzett komplex költői képekben háttérbe szorult „más stilisztikai alakzatoknak", vagyis komplex képnek tartok olyan közléssort is, melyben a metaforikus közlésmód nem dominál, illetve amelyben a síkváltás hordozói nem a metaforák. Ha nem így tennék, Pilinszky komplex költői képeit a legtöbb esetben nem tudnám jellemezni, illetőleg nem tudnám őket komplex képekként megközelíteni, jóllehet a többszörös metaforákból illetve kombinált metaforákból álló József Attila-i komplex képektől való különbözésük egy más, József Attila költészete utáni poétikai alapállásról tanúskodik. Amikor tehát a József Attila komplex képeitől nyelvi minőségeiben és megszervezettségében igencsak különböző komplex nyelvi alakulatokat is komplex képekként tárgyalom, akkor semmiképpen sem Hankissal folytatok latens vitát, hanem az általa megfogalmazott elméleti felismeréseket igyekszem egy új, az általa elemzett poétikától eltérő költői nyelvben újragondolni. Nem jelenti ez azt, hogy Pilinszky költői nyelvében, különösen úgynevezett első és második költői korszakában, nem találunk szép számmal többszörös metaforából álló komplex költői képeket, melyekkel szintén foglalkozni kívánok, akkor is, ha a hangsúlyt azoknak a komplex költői képeknek az elemzésére helyezem, melyekben, mint mondtam, a metaforikus közlésmód nem dominál, sőt esetenként teljesen háttérbe is szorul.

Pilinszky metaforikus nyelvhasználatát jellemezve volt szó arról, hogy egész versek találhatók költészete első korszakában, melyek költői nyelvét a metaforikus nyelvhasználat szervezi. Érdekes módon azonban – s itt nem bizonyíthatóan – a metaforikus nyelvhasználatra épülő verseknek nem mindegyikében találkozunk komplex költői képekkel is, azaz olyan komplex metaforikus nyelvi képződményekkel, melyek *homogenitásukkal* hatnak, jutnak jelentéshez, mely elengedhetetlenül szükséges ahhoz,

hogy egyetlen stilisztikai alakzatként tárgyaljuk a legtöbbször több elemi közlésegységből s egyben több stilisztikai alakzatból álló költői nyelvi struktúrát. Metaforikus komplex költői képekként elemezhetőek viszont a korábban vázlatosan már elemzett *Őszi vázlat* és a *Kánikula* című versek versszaknyi egységei.

Metaforikus komplex költői képekkel nemcsak Pilinszky korai köteteinek a verseiben találkozunk, hanem kései alkotói korszakában, a *Szálkák* s a *Végkifejlet* kötetek verseiben is, ha a képalkotásnak ezt a módját a kései kötetekben nem is tekinthetjük meghatározó jellegűnek.

Először a *Harmadnapon* kötet *Félmúlt* című verséből idézek:

Megérkezik és megmered,
kiül a hamuséma falra:
egyetlen óriás ütés
a hold. Halálos csönd a magja.

A négy verssornyi komplex költői kép homogenitását az állítások (versmondatok) közös anyaga, illetve vonatkozási tárgya adja, s ez a „hold". A komplex kép megértése s elemzése viszonylag egyszerű, legalábbis a formális eljárás, hiszen minden költői állítást a holdra vonatkoztatva kell értelmezni, s megállapítani a metaforikusság módját és értelmét. Minthogy a versmondatokat alkotó mindegyik állítás metaforikus, eltekintve egyetlen jelzői predikációtól („óriás ütés"), ez állításokat kell számbavenni ahhoz, hogy a komplex költői képet alkotó síkváltásokat tudatosíthassuk.

1. A „megérkezik" igei-állítmányi állítás megszemélyesítés, ám olyan megszemélyesítés, amely választékos szóhasználattal a laikus emberi tapasztalatot fogalmazza meg;

2. a „megmered" igei-állítmányi állítás szintén megszemélyesítés, mely a mozdulatlan hold helyzetét, állapotát nevezi meg.

A két megszemélyesítésben a feltűnő hold látványa Pilinszky költői láttatásmódjára jellemző módon dinamikusan, történések soraként megnevezett. Ez a dinamikusság fokozódik a következő

3. igei-állítmányi megszemélyesítésben („kiül"), mely ugyanakkor a holdsütést, a hold fényét kiegyenlíti magával a holddal, s e kiegyenlítődést komolyan kell vennünk.

4. A „hamuséma" jelző szinesztéziaként (különböző érzékelési síkok keveredése) fogható fel leghamarabb, illetőleg olyan nem lexikalizált jelzői szóösszetételnek, amelyben a „hamu" főnév, mint a „néma" jelző minősítője, konnotációs rendszerében értelmezhető jelentésvonatkozásaival van jelen, s metaforikus kifejezésként a „néma" jelző jelentésének a nyomatékosítását, fokozását szolgálja.

5. A „hamuséma fal" jelzős szerkezet szintén szinesztéziaként értelmezhető, ugyanakkor paradoxális állításként is, hiszen a „fal" jelentéséből következik a hangtalanság. Ennek nyomatékosítása egyrészt a „fal" paradoxális minősítését szolgálja, másrészt,

6. a „falat" metonimikusan értelmezve, minthogy egyedül ő képviseli a költői képben a „földi" világ elemeit,

7. a „hamuséma" jelző s a „hamuséma fal" jelzős szerkezet a világ (e részletének) éjszakai csendjét és szürke tompultságát is kifejezi.

8. Míg az eddigi megszemélyesítések és metaforikus, illetőleg paradoxális jelzői predikációk a világról való nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal ellenőrizhetők voltak, addig a következő metaforikus állítás (kifejtett metafora) olyan tényállást fogalmaz meg („egyetlen óriás ütés a hold"), amely merőben a szubjektív költői látásmód ered-

ménye, illetőleg csupán a költői képben lehet valósághitele. A költői kép értelmezője csak feltételezheti, hogy az „ütés a hold" állítás az esti sötétséget felváltó holdvilág megvilágító erejével összefüggésbe hozható, ám tudatosítania kell azt is, hogy a metaforikus állításban kifejtett történés túlmutat e tapasztalaton. Ugyanakkor átgondolva az eddigi metaforikus állításokat, észlelhető lesz, hogy az a bizonyos dinamikusság, mely a hold jelenlétének a bevezető bemutatásában eluralkodott, itt már a drámai történés színezetét nyerte, melyet a drámai történés kifejtetlensége, tapasztalati úton való értelmezhetetlensége csak fokoz.

9. Az utolsó versmondat két metaforikus predikációt tartalmaz, az egyszerűbb jelzői predikációt, mellyel a mindennapi nyelvhasználatban is találkozunk, hírértéke ezért megkopottnak lenne tekinthető, ha szövegkörnyezete a maga kifejtetlen drámaiságával nem erősítené fel feszültség értékét.

10. A jelzős szerkezet („halálos csönd") ugyanakkor egy kifejtett metafora részeként tudatosul.

11. A kifejtett metaforában a „magja" kifejezés a holdhoz való összetartozásában jut jelentéshez, ám eldöntetlen, hogy az „ütésben/ütés által kivirágzó hold" „magjáról" van-e szó, vagy a „kivirágzó ütés" „magjáról". A kifejezést mindenképpen metaforikusan kell értenünk.

A komplex költői kép hírértéke a metaforikus megnevezések sorából következik, melyek fokozatosan távolítják el érzékelésünket a tapasztalati világtól, s egy homályban hagyott drámai történést fogalmaznak meg, melynek feszültségértékét növeli egyetemessé tágítása is a hold éjszakai világában.

Másik példám a *Szálkák* kötet *Bűn és bűnhődés* című verséből való, s némileg eltér az előbb elemzett komplex költői képtől, egyrészt abban, hogy a költői kép homogenitása itt nem a költői állítások egyetlen alanyra való vonatkozásából következik, másrészt, a Pilinszky költői nyelvét jellemezve sokat emlegetett dinamikusság helyett itt egy statikusnak mondható felépítéssel, bemutatással állunk szemben:

A pillanat villanyszék trónusán
még ott az arc,
sziklába mártott nyakszirt,
gyönyörű kéz –
pórusos jelenléted.

A költői kép egyetlen mondatból áll, melynek jellemzője a halmozott alany, amit a felsorolás eredményez. Az elemzést lehetővé tevően minden felsorolást külön állításnak tekintek, a költői kép eszerint négy költői állításból tevődik össze, s ezek közül csak az első kettő tekinthető metaforikus állításnak. A komplex költői kép homogenitását egyrészt a felsorolás nyelvtani behatároltsága (halmozott alanyú mondat) eredményezi, másrészt, a halmozott alanyok („arc", „nyakszirt", „kéz", „jelenléted") szemantikai együvétartozása, minthogy az ember, illetőleg az emberi test részeiként s megnyilvánulásaként ugyanabban a jelentésmezőben csoportosíthatók.

Az első költői állítás több metaforikus predikációból áll, ezek közül először

1. a „villanyszék trónusán" metaforikus megnevezést kell értelmeznünk, melyet olyan kifejtett metaforának tekinthetünk, melyben a metafora második eleme a megnevezett fogalom („villanyszék") képi behelyettesítése („trónusán"). A metaforikus megnevezés feszültségértéke igen magas, hiszen két egymástól merőben különböző, már-már ellentétes jelentésű fogalmat kapcsol össze. Az egyértelműen negatív jelentés-

vonatkozású, a halálra, a halálos ítélet végrehajtására asszociáltató „villanyszék" és a királyi hatalom jelképe, a pozitív töltésű „trónus" kifejezések közé a metaforikus megnevezés egyenlőségjelet tételez, azonosításukat sugallja.

2. Ez a magas feszültségértékű metaforikus megnevezés birtokos jelzői szerkezetet alkot a „pillanat" főnévvel, a „pillanat" birtokaként, illetőleg részeként jut jelentéshez a metaforikus költői állításban, s mint ilyen a „pillanat" időfogalomnak a metaforikus minősítésére vállalkozik. Az ellentétes előjelű jelentéssel bíró főnevek a „pillanat" sajátos meghatározására szolgálnak mind a halálra asszociáltató, mind a hatalmi jelképre utaló vonatkozásaikban. Az idő metaforikus minősítése egy gondolatilag összetett és ambivalens időfogalmat jelez, melyet a költői állítás

3. egy újabb metaforikus reláció jelölésével az emberi arccal is kapcsolatba hoz. Az „arc" a „trónuson" van, amely állításban a „trónuson" kifejezést csak metaforaként foghatjuk fel az időfogalom egyik jellemzőjeként. Az idő lesz az, amely a hatalom jelével kitüntetve ugyan, de végrehajtja (halálos) ítéletét az „arc" felett, mely „még ott" van, tehát: még van, még „arc". Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy a költői állítás egyik lehetséges értelmezése az öregedés, melynek ilyen megrázóan érzékletes megfogalmazását mindenkori költészetünkben is csak elvétve találhatjuk.

4. A második költői állítás ugyancsak összetett metaforikus predikáció, mégpedig a világról való nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal szintén nem értelmezhető metaforikus állítás, miszerint elsőként a „mártott" múltidejű melléknévi igenevet kell átértelmeznünk ahhoz, hogy a „nyakszirt" és a „szikla" kifejezések között tételezett metaforikus kapcsolat értelmezhető legyen. Olvasatom szerint a szoborszerű nyak fogalomköre húzódhat meg e metaforikus költői állítás hátterében, amelynek kialakításában a „szikla" és a „szírt" rokonértelmű szavak is részt vállalhattak.

5. A harmadik költői állítás egy értékelést kifejező jelzős szerkezet,

6. miként a negyedik is, ez utóbbi azonban magyarázatra szorul. Az első három állítás alanya az emberi test egy-egy része, itt viszont az emberre magára történik utalás a „jelenléted" kifejezés által, mely egyben szintetikusan visszautal a felsorolt emberi testrészekre is. Ugyanakkor értelmezésre szorul a jelzős szerkezet önmagában is, hiszen a „jelenlét" mint olyan nem lehet „pórusos". „Pórusos" csak az anyag lehet, adott esetben az emberi bőrfelület. A jelzős szerkezetet Pilinszky költészetéből érthetjük, a „pórusait látni" közelség élményére, közelség meghatározására gondolva, melyről itt is szó van.

A komplex költői kép két leghangsúlyosabb lexikai eleme a „pillanat" és a „jelenléted", vagyis az első és az utolsó szó. A „pillanat" időegysége alatt nehezen megragadható, a „pillanat" rövidsége, múlékonysága stb. jellemzőinél fogva veszélyeztetett, s ugyanakkor a metaforikus állításokban felmutatott, megvalósított jelenlét a költői kép témájaként tudatosul, mely az egyes költői állítások összetartozását biztosítja.

b/ Pilinszky komplex költői képeinek többségét azonban nem a metaforikus állítások alkotják, illetőleg azok dominanciája helyett a 'költői kijelentések' mint a Pilinszky költői nyelvére jellemző sajátos stílusalakzatok jutnak meghatározó szerephez egy-egy szorosan összefüggő, komplex képet alkotó költői nyelvi alakzat létrehozásában, melyek esetenként metaforikus predikációkkal, hasonlattal, paradoxális állítással, reflexióval, valamint vallomásos jellegű közléssel kombinálódnak.

A '*költői kijelentés*' stílusalakzat értelmezése Pilinszky költészetében külön tanulmányt igényel, itt inkább negatívumaiban tudom csak körülírni. A 'költői kijelentés' olyan költői állítás, mely nem leíró jellegű s nem is reflexió, azaz valamely tényállásnak az értelmezése, hanem *tényállás megállapítása*, valamilyen tényállás kijelölése,

közlése. A 'költői kijelentést' ugyanakkor meg kell különböztetni a vallomásos jellegű költői közlésektől is, a 'költői kijelentés' sohasem vallomás, hanem a világról, a létről tett kijelentés, mely Pilinszky szemléletmódját képviselve *dramatizált formában jeleníti* a létezés, a létjelenség, a létszituáció milyenségét.

Aszerint, hogy a 'költői kijelentések' milyen dramatizált formát hoznak létre, megkülönböztetek 1. komplex költői képeket, melyekben a 'költői kijelentések' *latens, illetve kifejtetlen képi leírásokat alkotnak;* 2. komplex költői képeket, melyek egy léthelyzet egzisztenciális vonatkozásait *izolált 'költői kijelentések' sorával dramatizálják;* 3. komplex költői képeket, melyekben a 'költői kijelentések' *latens, illetve kifejtetlen történetet eredményeznek.*

b/1 *Latens, illetve kifejtetlen képi leírást alkotó komplex költői kép:*

A latens, illetve kifejtetlen képi leírást alkotó komplex költői képek közös jellemzője, hogy a nem leíró jellegű költői kijelentések az egzisztenciális vonatkozású közlések közvetlen megfogalmazása helyett, illetve mellett, minthogy ilyenekkel is kombinálódhatnak, valamilyen térélményt, valamely látványnak az elemeit használják fel egy léthelyzet tényállásainak a megfogalmazására. E komplex költői képek eltérhetnek egymástól abban, ahogy valamilyen térélmény elemei, illetve a látvánnyá összeálló elemek jelentéshez jutnak. Ez történhet személytelen közlések formájában, melyekben a látvány elemeinek a puszta felsorolása dominál, s történhet összefüggő állítások formájában, melyek a személyes léthelyzet jelölését látványmeghatározó elemekkel kombinálják.

A *személytelen közlésekből* fölépülő latens, illetve kifejtetlen képi leírásra a *Végkifejlet* kötet *Ki és kit?* című verséből idézek egy komplex költői képet:

Léptek a fűben, a sötétben,
aztán egy szék-láb és egy ágy
a törvénytelen ragyogásban.

Akár egy kivilágított
vesztőhely, leszorított tarkó,
oly szép és idegen a látvány.

Az idézet komplex költői kép jellemzője, hogy a költői kijelentések lazán kapcsolódnak egymáshoz, s minősítésük helyett a költői kijelentések mintegy leltárszerűen számba veszik, felsorolják azokat az elemeket, melyek részt kérnek a látványban, illetve amelyek a látvány jelentéses elemeiként tudatosulnak. Az elemek kijelölése merőben szubjektív, a költői kijelentések nem igazodnak semmilyen külső tapasztalati rendszerhez, nem leíró jellegűek, inkább a montázsoló eljárásra emlékeztetnek, amennyiben a költői képet a tapasztalati valósággal is szembesíteni akarjuk. A merőben önkényesen kiválogatott/megnevezett elemek mégis egy kép elemeiként tudatosulnak, mégpedig egy hierarchikusan megszervezett kép elemeiként, melyben az első versszak, illetve versmondat felsorolásait a második versszak, illetve versmondat felsorolásai és egyben képi elemei értelmezik.

Hankiss meghatározására gondolva el kell döntenünk, hogy a komplex költői képet elemezve hány valóságsíkot jelölünk ki. Hankiss gondolkodásmódját követve, azt hiszem, a két versszak, illetve versmondat közötti síkváltást kellene egyedül tudatosítanunk, én viszont úgy gondolom, hogy Pilinszky költői 'kijelentésekből' felépülő komplex költői képeiben síkváltásnak tarthatunk minden olyan költői kijelentést, amely az előzőhöz képest új jelentésmezőhöz tartozó kifejezést, illetve kifejezés-egysé-

get tartalmaz. Tudatában vagyok annak, hogy megfogalmazásom mind irodalomelméleti (retorikai), mind (szöveg)nyelvészeti szempontból pontatlannak és hiányosnak minősül. Ahhoz, hogy valamennyire is pontosíthassam megállapításom, először is azt kell eldönteni, milyen/mekkora nyelvi-nyelvtani egységet tekinthetünk integrális költői kijelentésnek. Talán nem kell külön érvelni amellett, hogy egy tagmondat már integrális költői kijelentés lehet, különösképp vonatkozik ez Pilinszky elliptikus szerkesztésű, mellérendelő összetett mondataiban a tagmondatviszonyokra.

Az idézett komplex költői képet én két szintes hierarchikus kompozíciónak látom, melyben az első szintet az első versmondat két (elliptikus) tagmondata s a közöttük kialakuló nem nyelvtani, hanem jelentésbeli kapcsolat alkotja, s a síkváltást az egymás közelségébe hozott, ám egymással össze nem függő költői állítások váltják ki. Amikor a két kijelentés között tudatunk kapcsolatot teremt, akkor lényegében arról van szó, hogy érzékeli és elfogadja, miszerint a költői kijelentések tartalmazta ténymegállapítások egy merőben önkényes, szubjektív látásmódot igazolva ugyan, de egy összefüggő látvány elemei lehetnek, ahol a látvány s a látvány elemeinek a kifejtetlensége a szelektáló és reduktív költői látásmódból tudatosan következik. A költői képnek erre az első szintjére épül rá újabb síkváltásként a második versmondat hasonlítása a maga két költői kijelentésével, melyek egyrészt olyan új képi elemeket emelnek be ténymegállapításként, melyek jelentésvonatkozásaikban teljesen eltérnek az első versmondat költői kijelentéseinek a ténymegállapításaitól („léptek", „egy székláb", „egy ágy" *vs* „vesztőhely", „leszorított tarkó"), másrészt, a költői kijelentések összefüggésrendjének az értelmezését és értékelését adják („oly szép és idegen a látvány").

A komplex költői kép befogadásakor csak kérdezhetjük, miért épp ezek az elemek lettek a látvány alkotóelemei, mint ahogy semmilyen valóságtapasztalat nem segít bennünket a hasonlatban a hasonlított (első versmondat) és a hasonló (második versmondat első tagmondata) közös tulajdonságjegyet hordozó tertium comparationis-ának a felderítésében sem. A hierarchikusan megszervezett költői nyelvi kompozícióban a látvány nemcsak merőben önkényes és szubjektív, hanem a tapasztalati valósággal való viszonylatában *szervetlen* is; ami egybetartja a látvány elemeit, s ami a hasonlítást értelmezhetővé teszi, csupán annyi, hogy a kép minden eleme az emberi világ része, közvetlenül és közvetve visszautal az emberre. A látvány szervetlensége olvasatomban a kép *nyitottságát* valósítja meg, s az emberi létnek költői szemléletet hordozó egyetemes determinista felfogását hitelesíti: az emberi lét bármely alkotóelemét ragadjuk ki, „törvénytelen ragyogásában" a „vesztőhely", a halál szituációját idézi meg.

A latens, illetve kifejtetlen képi leírást alkotó komplex költői képek másik alakváltozatában a kifejtetlen és személytelen költői kijelentések felsorolása helyett a látvány meghatározó elemek a személyes léthelyzetet jelölő kijelentésekkel kombinálódnak, akár egymást követő, egymással összefüggő kijelentésekben, akár egyetlen költői kijelentésben is. E költői képekre jellemző a magasabb fokú szervezettség. Ha az előbb elemzett költői kép – az elemzés végső tanulsága szerint – nyitottságával hatott, úgy ezek a komplex költői képek *hermetikus zártságukkal.*

Példaként a *Harmadnapon* kötet egy négysorosát, *A tengerpartra* című versét idézem:

A tengerpartra kifekszik a tenger,
a világ végén pihen a szerelmem,
mint távoli nap vakít a szívem,
árnyéka vagyunk valamennyien.

A négysoros vers egyetlen négy tagmondatból álló összetett mondat, minden tagmondata verssorhatárt jelöl. A versmondat minden tagmondatát integrális költői kijelentésnek tekintem, melyek egymáshoz látszólag lazán kapcsolódnak (mellérendeléssel), ám amelyek egy fokozatosan felépülő gondolatsor hierarchikus nyelvi kompozíciójának a megvalósítói. Négy integrális költői kijelentésnek tekintve a négy tagmondatot azt is állítom, hogy a négy költői kijelentés összefüggését értelmezve a befogadói tudat négy síkváltást is érzékel. A síkváltás alatt immár egyértelműen nem a metaforikus folyamatok megértésekor bekövetkező síkváltásokra kell gondolnunk (megnevezett fogalom *vs* metaforikus behelyettesítés), hanem arra a tudati erőfeszítésre, amellyel, miként az előbb elemzett komplex költői képben is, a jelentésükben széthúzó irányvételű költői kijelentéseket egyrészt behatároljuk, másrészt összefüggésüket érzékeljük.

A négy költői kijelentés közötti összetartozást a befogadás első szintjén az biztosítja, hogy az egyes költői kijelentésekben megfogalmazott állítások egy kifejtetlen látvány részeiként tudatosulnak. A költői kijelentéseknek nem célja a látvány körülhatárolása, még kevésbé a leírás, ám a költői kijelentések egyes elemei s az elemek összefüggése egy közös jelentésmezőben óhatatlanul felidéznek egy mozaikszerű természeti képet: „tengerpart", „nap" és „árnyék" – benne a pihenő emberre, illetve az emberi érzelemre történő utalással. Emellett Pilinszky költői kijelentéseire, ha nem is kizárólagos érvénnyel, de általában jellemző az, hogy azok olyan ténymegállapítások, amelyek a tárgyias megfigyelés eredményének a redukcióiként hatnak, megfigyeléseket rögzítő kijelentésekként tehát, még akkor is, ha merőben a szubjektív képzelet/tudat eredményei. Ebből következően egy igen sajátos hatásukról, pontosabb megnevezés híján, *redukált vizualitásuk*ról kell beszélni. Már a látomásokat elemezve volt szó arról, hogy Pilinszky nem törekszik az érzékletességre és a vizualitásra. Ez igaz költői kijelentéseire vonatkoztatva is, ám minthogy itt a redukált látvány megfogalmazásokat nem szövi át a reflexió, a ténymegállapítás a képzelettel való kiegészítést igényli a befogadótól, aki, miközben megérti a költői kijelentést, „látja" is azt a tényállást, amit a költői kijelentés jelöl. Nem véletlenül, s nem a befogadásban történhető „fellazításról" van szó eközben, hanem tudatos költői fogalmazásmódról, mely egy-egy kifejezéssel, legtöbbször megszemélyesítéssel kényszeríti is a befogadót, hogy értelmezze az adott költői kijelentést.

Az elemzett komplex költői kép első költői kijelentésében a „tengerpart" és a „tenger" látványa jelenik meg, mégpedig a tengert pillanatnyi mozgásában felidézve („kifekszik"), a „tengerpart" és a „tenger" találkozása. A második költői kijelentésben a „világ végén" szintagma látszólag lerombolja ezt a vizualitást, illetve megállítja a kibontakozó látvány egyértelműségét, hiszen a megidézett „szerelmem", szó szerint értve a költői kijelentést, nem a „tengerparton" „pihen", hanem valamely eldöntetlen, távoli, már-már elérhetetlen helyen. Ha azonban a tengerpartra vonatkozó első költői kijelentésre gondolunk, a tengerpart elemi meghatározatlanságára, fennáll a lehetőség, hogy a „világ végén" kifejezést e meghatározatlan „tengerpartra" vetítve, annak minősítéseként olvassuk. Erre ösztönözhet bennünket a rokonértelmű igék („kifekszik", „pihen") használata is. A hely-meghatározás végső eldönthetetlensége ugyanakkor a költői kijelentésnek mélyebb értelmét igazolja, erősíti. A két költői kijelentést két párhuzamos állításként is olvashatjuk, melyek egymással hasonlítható, de közvetlenül össze nem illő léthelyzetet, létminőséget jelölnek: a partra elérő hullámok s a valahol messze nyugvó/megnyugvó szerelemérzés pillanatnyi nyugalmi állapotát, hiszen a „pihen a szerelmem" állítás egyszerre jelentheti a szeretett személyt s a költői énnek a szerelem-

érzését, mely céltalanul létezik, nem töltheti be szerepét a költői én létében, magatartásában. Így értelmezve a második költői kijelentést, a kibontakozó látvány helyett a felmutatott kép és a személyes közlés összefonódottságát érzékeljük, amikor is a személyes közlés eldöntetlenül ugyan, de mégis része a látványnak, s nem a látványt követő, általa kiváltott szubjektív reflexió vagy vallomás.

A harmadik költői kijelentésben a látványt kiegészítő és a személyes közlés még közelebb kerülnek egymáshoz, egyetlen állítást alkotnak. A „távoli nap vakít" és a „vakít a szívem" közlések egyetlen költői kijelentésbe szervezésével (hasonlat + megszemélyesítés) a meghatározatlan „tengerpart", a szólásértékű beláthatatlan messzeséget jelentő „világ vége" fölött világító, „vakító nap" s a céltalanságával megbékülő szerelemérzés („szerelmem", „szívem") alkot egymással képi-gondolati egységet. Természetesen, lehetséges a költői kijelentések hierarchikus rendjének egy olyan olvasata is, amely szerint a „szerelmem" kifejezés egy másik, a szeretett személyt jelöli, amikor is a „napként vakító szív" a költői én és a szeretett személynek a hatalmas távolság ellenére való találkozását, egyesülését fogalmazza meg. Ha így értelmezzük a második és a harmadik költői kijelentést, akkor az első költői kijelentésben a „tengerpart" és a „tenger" találkozására helyeződik a hangsúly, s a két léthelyzet hasonlíthatóságát ez, vagyis a találkozás mozzanata irányítja. Az utolsó költői állításban a hasonló (képi elemek) és a hasonlított (személyes közlések) közti összetartozás még szorosabb, egyetlen kifejezésbe összpontosul: „árnyéka vagyunk". Sem a szerelemérzésnek, sem a szívnek nem lehet árnyéka, egyedül a nap vethet árnyékot. Szó szerint értelmezve a kijelentést egyértelműen meg nem nevezhető, milyen árnyékra gondolhatunk itt, akkor is, ha a költői képben jelen van az árnyékot teremthető nap. A metaforikus kifejezés („árnyéka") tehát nem önkényesen került a költői kijelentésbe. A nyelvtani megszerkesztettségre figyelve az „árnyék" metafora közvetlenül a szívhez, a „napként vakító szívhez" tartozik, mégpedig ahhoz a szívhez, mely egyes szám első személyű s birtokos raggal ellátott, tehát a beszélő énre utal, az utolsó költői kijelentésben viszont mi „valamenynyien", tehát a beszélő én is, ennek a „szívnek" az „árnyéka" vagyunk. A metafora értelmezését nehezíti, hogy az árnyék kifejezéshez egymásnak ellentmondó figuratív jelentések társulnak a képes szóhasználatban. Jelentheti „valaminek védelmező közelségét", de „valami rossznak fenyegető veszélyét illetve nyomasztó utóhatását is", s ugyanakkor jelenthet „árnyat" vagyis szellemet (MÉKSz). Nem célom eldönteni, mely jelentés irányába haladva kell, lehet értelmeznünk a metaforát, mégpedig azért nem, mert a komplex költői kép mint egész igényli az eldöntetlenséget, hiszen mi „valamennyien" a hűs árnyékban lehetünk, beemelve valamennyiünket a látványba, „megpihenhetünk" annak nyugalmat árasztó határtalanságában.

A komplex költői kép hermetizmusát említettem. A *hermetizmus* tökéletes zártságot, hozzáférhetetlenséget jelent, s ezt a zártságot az ugyan többféleképpen értelmezhető, ám az értelmezések egymást kiegészítő költői képében a látványnak és a gondolatiságnak a tömbszerű egysége, kristályszerkezete valósítja meg. Pilinszky igen sok versében találkozunk szimbolikus gondolkodásmóddal, ebben a versében azonban nem a szimbolikus gondolkodásmód valósítja meg a kép és a gondolat egységét, hanem a költői kijelentések zárt kapcsolódásrendje.

b/2 *Izolált költői kijelentésekből fölépülő komplex költői kép:*

Amikor az izolált költői kijelentések alkotta költői nyelvi kompozíciót is 'képnek' nevezem, akkor a 'költői kép' bizonyos fokú átértelmezéséről van szó, melyre szerintem a modern költészetek nyelvéről gondolkodva óhatatlanul szükség van. A 'költői kép' szakkifejezés jelentésében feltételezi a képet mint látványt. Pilinszky

költői nyelvére a látványnak nemcsak a metaforikus nyelvhasználat útján történő átalakítása a jellemző, hanem, láttuk, a személyes közlések szolgálatába állítva a képi elemeket, kibontakozásának akadályozása is. A leírásról, mint elégtelenről, illetve mint érdektelenről lemondó, illetve azt elutasító költői nyelvhasználatban azonban a látvány kibontakozásának az akadályozása történhet úgy is, hogy a költői kijelentések egymással a látvány szintjén össze nem függő képi elemeket tartalmaznak, melyek, személyes közlésekkel kombinálva, egy nehezen megközelíthető egységes és zárt gondolati képet alkotnak. Olyan gondolati képet, amely a sajátos, redukált vizualitású költői kijelentések hierarchikus rendszerében jön létre.

Számos példát idézhetnék az így fölépített komplex költői képre, ehelyett Pilinszky híres *Négysorosát* választottam a *Harmadnapon* kötetből, mely a maga tökéletességében kiélezett formában veti fel az izolált költői kijelentések vers-, illetve képalkotó szerepét.

Alvó szegek a jéghideg homokban,
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véremet.

A vers három versmondatból áll, melyek közül az elsőt két elliptikus tagmondatból álló, mellérendelő összetett mondatnak tekintem. A mondathatár, illetve a tagmondathatár mindig verssorhatárt is jelent, a vers tehát négy izolált költői kijelentés szerveződéseként olvasható. Azért nevezem izoláltnak e költői kijelentéseket, mert tartalmukat s lexikájukat tekintve csak lazán kapcsolódnak egymáshoz, – a hagyományos versfelfogás felől közelítve őket pedig szervetlennek hatnak. Ugyanakkor a négy költői kijelentés együvé tartozását formálisan is nyomatékosítja a második és negyedik költői kijelentés, illetve verssor nem tiszta rímmel való összekapcsolódása („éjjelek" *vs* „véremet"), valamint a jambikus verssorokban a magas és a mély magánhangzók megoszlása. A költői kijelentések ritmikai nyelvi struktúrája a verset mint ritmikai nyelvi egységet hitelesíti.

Minthogy a verset négy izolált költői kijelentésből álló egységnek tekintem, előbb külön elemzem az egyes költői kijelentéseket, s csak azután kísérlem meg hierarchikus kompozíciót alkotó együvétartozásuk elemzését, s értelmezem, hogy miért tartom a verset komplex költői képnek.

Az első költői kijelentés egy sajátos tényállást fogalmaz meg, mely Pilinszky látásmódjára jellemzően a tájélményt az emberi kéz nyomait mutató tárgyi dologgal kapcsolja egybe. Az „esett" táj (ezúttal a „homok") ridegségét mutatja meg a jelzői predikációban („jéghideg"), s a tárgyi dolog magárahagyottságát a „szegek" megszemélyesítésében („alvó").

Míg az első költői kijelentés a lakatlanság képzetét kelti az ember készítette dolog, a „szegek" megnevezése ellenére is, s a költői kijelentés nyomán nyílt teret képzelek magam elé, addig a második költői kijelentésben a város, mindenesetre valamilyen település képzete idéződik meg a „plakátmagányban" szóösszetétel „plakát" szavában, s a tájélmény helyett az éjszaka képe a nehezen meghatározható stilisztikai alakzatot alkotó jelzős szerkezetben („ázó éjjelek"). Minthogy az éjszaka nem ázhat, csupán az éjszakában ázhat valaki vagy valami, a jelzői predikációt tárgyiasításnak tartom, a „magányos éjszakák" jelzős szerkezetet pedig megszemélyesítésnek, melyet a költői kijelentés ilyenformán ugyan nem tartalmaz, ám a „magányban ázó éjjelek" jelentése vagy erre utal, vagy közvetlenül az éjszakai tér kihaltságára.

Az első két, többes szám harmadik személyben fogalmazó s valamilyen tájélményt, illetve természeti képet hitelesítő költői kijelentés után a váratlanság erejével hat az egyes szám második személyben fogalmazó költői kijelentés, mely éles ellentétet alkot az eddigi költői kijelentésekkel. A „homok", az „éjjelek" természeti képei után egy belső teret („folyosó") nevez meg, s a lakatlanság és a kihaltság szenvedtető tér- és időélménye után az emberről, a megnevezetlen társról szól, aki elmulasztott valamit, történetesen egy olyan emberi szokást jelölő profán cselekedetet, mint eloltani a villanyt. A költői kijelentés egyben személyes közlés is, mely azonban a beszélőtől független tényállást fogalmaz meg. Személyessé a megszólítás teszi.

Az utolsó költői kijelentés személyes közlés, mégpedig a beszélő én léthelyzetét illetően sorsdöntően fontos, tragédiát előrejelző, azt megállapítás értékűen közlő jelen idejű állítás, mely az őt megelőző múlt idejű költői kijelentéssel akárha ok-okozati viszonyban állna, jóllehet az összefüggést az olvasásnak ezen a szintjén nem értjük, nem érthetjük, minthogy nincs olyan kifejezés az állításokban, mely erre rámutatna.

Az eddigi elemzésben a költői kijelentések egymástól való függetlenségét, izoláltságát mutattam meg. Ám, ha nem is nagy számban, de kimutathatók azok az elemek is, amelyek az összetartozást lehetővé teszik. Ez elsősorban az éjszaka időélménye, melyre az első költői kijelentés megszemélyesítése is utalhat, valamint az „égve hagyott villany" jelentésvonatkozásai is. Az összetartozást segítik a költői kijelentések ténymegállapításainak mindegyikére jellemző ridegség, illetve hidegség képzetei, melyek az utolsó költői kijelentésben a halálfélelem, a megölettetés tényének a megfogalmazásához vezetnek.

Az utolsó, a tragikus véget megfogalmazó költői kijelentés drámaisága nem minden bevezetés nélküli. Előle olvasva a költői kijelentéseket érzékelhetjük, hogy azok mindegyikében valamilyen szokatlan, negatív előjelű történés alkotja a tényállást: 1. A „szegek ... a homokban" tényállás értelmezési kísérletekor előbb-utóbb a Jézust a keresztfára feszítő szegekre is gondolunk, anélkül természetesen, hogy a költői kijelentést közvetlenül Jézusra vonatkoztatnánk. 2. A második költői kijelentésben nemcsak az „ázó éjjelek" hidegség és kihaltság képzetei, hanem a „plakát" kifejezésben az elidegenült, harsány híradás jelentésvonatkozásai is latens tragédiát sejtethetnek, miként a harmadik költői kijelentésben megfogalmazott hiányérzet is a másik, a társ magatartásával kapcsolatban. Bármennyire is profán mulasztásról van szó, költői szövegként a végleges elhibázottság jelentésvonatkozásaival telítődik, illetve jellé válik, mely az áldozat kijelölésére szolgál, egyben meghatározva az áldozatbemutatás, a megölettetés idejét is.

Amikor a költői kijelentések együvé tartozását igyekszem bizonyítani, nem teszek mást, mint jelzem, a kompozíció hierarchikus szerveződésként is érvényesül, hangsúlyozom azonban, hogy a hierarchikus kompozíció jellegzetességéhez meghatározó módon tartozik a tény, hogy a költői kijelentések mind e kimutatható összefüggések ellenére izoláltak és izoláltságukban (is) hatnak. Minden költői kijelentés után tudatosan kitartott szünetjel következik, minden költői kijelentés önmagában lezárt tényállást fogalmaz meg. Ahhoz, hogy a komplex költői képként illetve versként olvassuk a négy sort, természetesen elengedhetetlen, hogy az izolált költői kijelentések szöveggé szerveződjenek, ám a szöveggé szerveződés feltételei közé tartozik ez esetben az is, hogy a költői kijelentéseket egymást erősítő, *párhuzamos* állításokként olvassuk, melyekben a rész-témák együtt alkotnak egy téma-komplexet. Így közelítve meg a verset, nem nehéz érzékelnünk, hogy a komplex költői képben minden költői állítás egyenrangúan vesz részt a maga képi hozadékával, – még az utolsó költői kijelentés is,

mely ugyan személyes közlés, de sűrített drámaiságával, választékos kifejezésmódjával a befogadói képzelet (képi és gondolati) kiegészítésére apellál. A vers paradoxona, hogy a *zárt* komplex költői kép az utolsó költői kijelentés kifejtetlen drámaisága által *nyitottá* lesz, a többes szám harmadik személyben beemelődnek a névtelen gyilkosok, akikről semmit sem tudunk, miként a halálnemről sem.

b/3 *Latens, illetve kifejtetlen történetet alkotó komplex költői kép:*

A latens, illetve kifejtetlen történetet alkotó komplex költői képben a költői kijelentések olyan tényállásokat fejeznek ki, melyek a történés síkján összefüggőek, legalábbis egy összefüggő történéssor irányába mutatnak. Valódi történetet nem hoznak létre, a történés-elmélet együttese mégis egy történet magját képezheti, vagyis a redukált vizualitású költői kijelentések mindig tartalmaznak narratív elemeket is. A narratív elemeket is tartalmazó költői kijelentések a komplex költői képben személyes közlésekkel vagy reflexív közlésekkel kombinálódhatnak, ám ahhoz, hogy komplex költői képről beszélhessünk, a narratív és a képi elemeket egyetlen költői kijelentésben vegyítő közlésalakzat dominanciája szükséges.

Pilinszky költészetében viszonylag ritkán előforduló stilisztikai alakzat ez, ha azonban komplex költői képeiről beszélünk, épp egyediessége, nemkülönben magas esztétikai hírértéke miatt nem feledkezhetünk meg tárgyalásáról. Példaként a *Szálkák* kötet *Juttának* címzett *Január* alcímű versét idézem:

A tél növekszik.
Egy magányos farkas jött le a faluba.
Reszket előtted.
Mise ez.
Utolsó áldozás.

Az ötsoros vers öt versmondatból áll, ahol minden versmondat verssorhatárt jelöl. Az öt versmondatot öt költői kijelentésnek tekintem, melyeket azért nem nevezhetünk izoláltaknak, mert az első három költői kijelentés egy történés-sort alkot, míg a két utolsó költői kijelentés a történés-sor értelmezését, illetve értékelését vállalja, mégpedig oly módon, hogy redukált vizualitású kijelentéseket alkot.

Az első költői kijelentés jelen idejű ténymegállapítás, mely az évszak meghatározáson túl egy sajátosan megszemélyesítő közlés is, melyben az évszak meghatározó kifejezés („tél") a hidegség s mindaz, ami az évszakra jellemző, összefoglalásaként hat, s mint ilyen lesz a megszemélyesítés („növekszik") alanyává.

A költői kijelentés a második költői kijelentésben megfogalmazott történés bevezetéséül szolgálhat, amelyben csupa új elemek jelennek meg, s amely voltaképpen a történet magvát alkotja.

Mindkét közlés szó szerinti értelemben érthető, miként a harmadik költői kijelentés is, mely egy szokatlan tényállást fejez ki, egyben a történet „kiteljesedését" is szolgálva. Amíg a második költői kijelentésben megfogalmazott történés nem szorul külön értelmezésre (tudjuk, télen a fokozódó hidegben a farkasok olykor lejönnek a falvakba), addig ez utóbbi igen, még akkor is, ha a tapasztalat igazolhatja, hogy a kiéhezett farkas, különösképp, ha magányos, nem támadja meg az embert. Ez a „reszketés" szokatlan, akkor is, ha megfelelhet a tapasztalati valóságnak.

A tő-, illetve egyszerű bővített mondatok magas feszültség- és hírértékét épp e kifejtetlenül hagyott, visszametszett történet adja. Magunk is érzékeljük a történet értékelésének az igényét, oly csodálatos az, jóllehet oly egyszerű, hogy alig elmondható.

Az utóbbi két költői kijelentésben megfogalmazott túlzások, melyek az egyházi szertartásokat, rituálékat vetítik rá a történetre, épp ezért pszichológiailag indokoltak, elfogadjuk azokat. A komplex költői kép nem hullik szét, inkább újraértékelődik általuk a történet, s a maga kifejtetlenségében az önmagán túlmutató egyszeri nagyszerűség példázataként hat.

RÁFI DÉNES

Csigák és istenek

A MINDENSÉG KÉPMODELLJEI NÁDAS PÉTER „EMLÉKIRATOK KÖNYVE" CÍMŰ MŰVÉBEN

„Az ember, amióta csak létezik,
látványul kínálkozik önmagának.
Évezredek óta valóban nem is
szemlél mást, mint önmagát."

(Teilhard de Chardin)

I. A hagyományok gyűjtőlencséje

A tükröt, a középkori szimbólumrendszer hívságokra utaló elemét, a barokk előszeretettel alkalmazta az érzékek megcsalására. Csak úgy tűnt, mintha új teret nyitna, s így „álajtónak" tekinthetjük. Pedig lehet valódi ajtó is, ha az önmagunkkal való szembesülés szimbólumaként bensőnk rejtett termeibe vezet. Az újkorban már legtöbbször ilyen irányban keresendő e jelkép értelme. Remek példa erre Pilinszky János költészete. (pl. Felelet, Utószó, Ékszer c. versei). Nála – a barokkban betöltött esztétikai szerepe után – újra etikai jelentősége vált dominánssá. E kategóriákkal még kevésbé (hisz az előző megállapítások is csak leegyszerűsítve jelölik az uralkodó tendenciákat) követhető úton jár a „klasszikus modernnek" is nevezett Goethe–Thomas Mann vonal általam harmadik nagy alakjaként tisztelt Nádas Péter, akinek művészetében a tükröződés a legfontosabb szervező elem. Dolgozatomban ezt a motívumot, ennek sokszintű értelmezhetőségét igyekszem bemutatni az *Emlékiratok könyvé*ben, ezen a tükröződő „Nádas(-)tavon".

Minden képünk – az énkép és a világkép is – interpretációink, ítéleteink sorozatára épül. Semminek sincs egyetlen helyes, adekvát interpretációja. (Természetesen saját olvasatomat is csak az egyik lehetségesnek tekintem.) Ez persze nem azt jelenti, hogy valamit bárhogy lehetne értelmezni. De a nézőpontok pluralitásának lehetőségét mindenképp tételeznünk kell. Aki egyoldalúan vizsgálja a világot (ez lehet szövegvilág is), az dogmatizálja, meghamisítja.

Nádas Péter szorosan kapcsolódik a hagyományokhoz. A regényben nem csak hangulati és stíluselemekkel utal Proust mellett elsősorban Thomas Mannra, hanem az egyik főszereplő alakjában Thomas Toenissenben meg is idézi. Erről ír is a szerző a mű

keletkezéséről írott esszéjében.[1] Több tanulmány foglalkozik azzal, hogy a mű egy konkrét Mann-regényhez való szoros rokonságát igazolja. Balassa Péter a Doktor Faustusszal, Thomka Beáta a Kiválasztottal. A felsorolt szempontjaik alapján igazuk van. Én egy harmadik regény szellemével érzem – ismét más szempont szerint – ugyanilyen szorosan kapcsolódónak: A *Lotte Weimarban*nal. Az említett esszében olvashatjuk a Toenissen történet tervezett címét is („Thomas T. Warnemündében reggelizik"), s ez is erre a regénycímre emlékeztet. Ennél azonban fontosabbnak tartom a nagy elődhöz való viszonyulás hasonlóságát. Mann Goethe-ábrázolásából is az sugárzik, amit Nádas ír Mannról: „...általam igencsak tisztelt, tehát nem kevés elnéző gúnnyal szemlélt mester...". S ahogy Mann azt írta regényéről, hogy ez „Unio mistica" a weimari költővel (valóban, ahogy Fried István rámutat tanulmányában, a Goethe szájába adott mondatok és gondolatok jelentős része saját magától és Nietzschétől való idézet[2]), úgy ez is annak tekinthető. A *Table d' hote* fejezet több motívuma a *Halál Velencében*-re is emlékeztet, amiről pedig Mann írja, hogy Goethe alakját jeleníti meg. A *Lágyan világított a nap* pedig egyértelműen a *Tonio Kröger* elejét idézte fel bennem. Ebben a fejezetben különös módon jelenik meg struktúraként egy bibliai motívum: Noha úgy tűnik, az árulás elmarad, mégis a Krisztián(!) elárulásának esélyét lezáró mozzanat, hogy szájon csókolja.

Igaz, amit Nádas ír: „Az európai irodalom titkos kapcsolatok és rejtett összefüggések szövevényes rendszere."[3] Maga az emlékirat műfaj is komoly hagyományokra tekint vissza, az Emlékiratok könyve mégsem tradicionális a szó rossz értelmében.

Írásnál el kell utasítani a kényelmes rutint, s vállalni a bizonytalanság, a gondolkodás kínját. Nem véletlen, hogy a magyar nyelvben a „gondolkodni" igében a „gond" tő rejlik. Már Jakob Böhme is lényegi összefüggést látott a kín, a forrás és a minőség németben összecsengő hangalakja (Qual, Quelle, Qualität), s szerinte közös eredete mögött: a kínt a kvalitás tiszta forrásának tekintette. Ez a szófejtés azon a gondolaton alapul, miszerint a szó mélyen búvó lényegi jelentése a szó eredetében érthető meg. A történeti alaktan (bár ezeket sokszor fiktív alakokra vezetik vissza, ill. vélt összefüggésre alapozzák) és a szemantika összekapcsolása sok filozófusra és költőre jellemző, akik hittek a nyelv erejében (pl. Hölderlin, Heidegger).

Mindenkinek vállára kell venni saját gondolkodásának keresztjét, vállalva egyféle személyes „megváltás" kínját.

Véleményem szerint ezt jelzi Nádas Emlékiratok könyvének mottójával: „Ő pedig az ő testének templomáról szól vala." János 2.21.

Ez a mondat akkor következik a Bibliában, mikor Jézus kötélből ostort fonván kiűzte a kufárokat a templomból s így kiáltott: Rontsátok le a templomot, s én három nap alatt felépítem... Ő pedig az ő testének templomáról szól vala. Mikor azért feltámadt a halálból, megemlékezének az ő tanítványai, hogy ezt mondta; és hivének az írásnak, és a beszédnek, melyet Jézus mondott vala. (János 2., 19–22.)

A templomban különböző típusú emberek is megtalálják a helyüket, valamiképp általánosan, nem egyéniséghez igazodva. Fennállhat annak a veszélye, hogy benne a hit is egy személytelen, automatikus, igaztalan, HITeltelen s végül hitetlen (itt már látszik a helyzet paradox, képtelen volta), vagyis üres formává válhat. Mivel külső formai állandók, látszatra impozáns és stabil maradhat, s épp ezért nehéz a belső problémákat észrevenni. Ennek az egyetlen, „általános" templomnak rossz alapjai vannak (személytelenség, őszintétlenség, élettelen kövek), ezért lehetséges és szükséges lerontani, s mindenkinek fel kell építenie a saját személyes „templomát", a jó alapokra. A gondolkodás-

sal és a művészettel (ez esetben az írással) ugyanez történhet. Ez a „templom" is kiüresedhet, ha rutinból, hangzatossága miatt tartalmasnak tűnő, de valójában LÉNYegtelen fogalmakból, megmerevedett sémákból épül fel (ilyenek a régi határokon belül az új gondolat kifejezésére már alkalmatlan műfajok).

A rutinszerű gondolkodás és írás szentségét vesztette temploma helyett fel kell építeni az őszinte írás templomát. Ehhez az előzőt le kell rontani. Ezt épp oly természetesnek kell tekintenünk, csak épp a tudatosság szintjén, ahogy a lépéshez felemeljük egyik lábunkat a biztos talajról. Amíg Nádas stabil én-képét el nem veszítette, s én-képét megsokszorozó állapotát el nem érte, hiteltelennek érezte saját mondatait, ahogy ezt *Hazatérés* c. esszéjében az itt tárgyalt könyv születéséről vallotta.[4]

El kell fogadni: a személyiség jóval összetettebb, minthogy egy biztos, egyedül igazi én-képünk lehessen. Az én-vesztés felfedezése a századfordulón egyre növekvő hatást gyakorolt a művészetekre. Ez napjainkban is érezhető pl. Esterházy *Bevezetés a szépirodalomba* c. könyvének összetett mottója:

„*'Én. Én. Én. Én.'*
(Gombrovicz)
'Én – az a mások'"
(Sartre után)

Ugyanez a mondat Rimbaudnak egy levelében is megtalálható.

Sokan úgy tekintik, ezzel a könyvével Esterházy új alapokat rakott le az irodalom számára (ezt a könyv sajátos szerkezete s műfajának problémája is mutatja). Mindkét Péter egyéni, új „templomot" kívánt ezzel felépíteni. Csoda-e hát, ha az irodalmárok egy része sajátos kifejezéssel élve „petrisztikát" emleget?

II. Végtelen tükröződés

Ha az említett én-vesztést, vagy bizonytalan én-képet vizuálisan ábrázolni akarjuk, könnyűnek tűnik a dolgunk, hisz két tükör közé állva egy elméletileg végtelen tükörfolyosóban megsokszorozva látjuk önmagunkat.

Ezt az információ-zavart Bódy Gábor nem csak technikailag, de gondolatilag is mélységében tanulmányozta. Talán nem szükséges bővebben indokolnom, miért tartom épp e témánál fontosnak egyik elméleti írásának hosszabb idézését:

„A 'kép-művészeteket' Van Eycktől fogva Nicolas Schöfferig... sűrűn foglalkoztatja a tükröződés jelensége, a tükör, mint képtárgy problémája. Michel Snow... lefényképezte tükörképét, – a papírképet a tükörre ragasztotta, erről ismét felvételt készített... mindaddig, míg a képek teljesen el nem takarták a tükröt. Ez... azt szuggerálja, hogy képalkotásaink szukcesszive elfedik előlünk 'az eredeti valóságot', s minden időben később készült kép tartalmazza az őt megelőzőket, melyek számára... képtárgyak, tehát... 'valóság'.

A tükör mint a művészek tárgyválasztásának célja autoreflexió... a tükörben olyan jelenségnek hódolunk, ami a 'kép-művészetek' tökéletes modellje. Ezért is nevezik egyesek a művészi tevékenységet 'tükrözésnek', s ezt a metaforát már az irodalomra és a gondolkodásra is alkalmazzák. A természettudomány sem mentes ettől a metafortól, még akkor sem, ha ott a tükrözést 'leképezésnek' vagy 'ábrázolásnak' nevezik.

Legvégül akkor kerülünk zavarba, amikor cselekedeteinkben... figyelünk fel olyan összefüggésekre, melyeket általánosan az analógia, szimmetria... kép, tükörkép megnevezéssel illetünk. Vajon nem tükre-e... egy szavunk egy másiknak...? A gyermek genetikus kódja nem képe-e a szülőnek...?

Nem lehet ellenállni annak, hogy elgondoljuk: mi történik, ha két tükröt egymásnak fordítunk. Az eredmény - végtelen tükröződés - könnyen elképzelhető, de ellenőrizhetetlen. Ha ugyanis a tükröződés tengelyébe állunk, mi magunk takarjuk ki a képet. A végtelen tükröződés, így csak egy testetlen transzparens megfigyelő számára követhető.

Ha egy elektronikus kamerát saját monitorjára fordítunk, az eredmény hasonló a végtelen tükröződéshez: a kamera látja, hogy látja, hogy...

Vegyünk két kamerát, (A) nézze (B) monitorját: (A) látja, hogy (B) látja, hogy... (A) kamera Torontóban nézi (B) monitorját, (B) kamera Acapulcóban nézi (A) monitorját. Kettőjük adását (C) monitoron követi Budapest. A kamera és a monitor közé Torontóban egy 'x', Acapulcóban egy 'y' tárgyat helyeznek. 'x' és 'y' minden képen együtt fog látszani. Bp. nem tudja megállapítani a képről, 'x' és 'y' a valóságban hol tartózkodik." [5]

Már az életből vett „tükröződési" példák is olyan szemléletről tanúskodnak, mely rokon Nádas Péterével. Az apa-fiú kapcsolat tükörképként való kezelésére még visszatérek.

Ha valóban mélyen magunkba tekintünk, mint egy végtelen tükörfolyosóba, elbizonytalanodunk. Egyszerre elölről is hátulról is megsokszorozva látjuk magunkat. Így, noha nem patologikus skrizofréniáról van szó, mégis lehetetlen egyetlen emlékiratba foglalni magunkat. Nádasnak ez a könyve ennek megfelelően négy szintből, cselekményszálból áll össze, s ezek tulajdonképpen visszaemlékezések. Hogy e különböző szintek körbeérve mégis találkoznak, ez éppoly bravúr, mint Escher grafikai paradoxonai (pl.: A vízesés).

Az optikában a tükörkép mindig kisebb az eredeti tárgynál. Az irodalomban ez nem szükségszerű: a tükörképben előtűnhet egy formailag és tartalmilag is bővebb, gazdagabb világ, vagy lehet hasonló az eredetihez (a tükrözötthöz), s így egymásra úszhatnak, mint Salmakis és Hermaphroditos arca a tó tükrén az *Egy antik faliképre* c. fejezetben.

Az Emlékiratok könyvében szinte azonosíthatatlanul vetülnek egymásra a különböző szintek. Néhány példa, ahol erre kimondottan utal is a szöveg: „Valaki, aki régen de azon a mai napon Heiligendammba érekezett... mintha ötven, hetven, száz évvel lennék idősebb önmagamnál, kellemes öregúr, aki fiatalságára emlékezik."[6] „Eszembe jutott elképzelni azt a fiatal férfit, magam helyett, aki egy régi szép napon Berlinbe jött, Melchior nagyapja volt ez a férfi, s ő lett naponta bonyolódó történetem hőse..."[7]

Így keletkezik a dimenzió-játék, amely a különböző időket és én-eket egymásba tükrözi. Az idézetben szerepel Heiligendamm, ahol az én meghasad. Ennek a „szent gát"-nak egyik oldalán a tenger van, a másikon a sötétség, a semmi: „ez a gát az első és legfőbb tükörképtengely, miközben a lét és a semmi tengelye is... Itt hasad ketté az én,... emlékirat- és regényíróvá; mélyebb értelmét és okát keresve: az elhagyott és elhagyó szerető múltban és jövőben mindig azonos figurájává és e szerepkörétől megszabadult, lehetséges megvalósulásaitól érintetlen lénnyé."[8]

Az ezt leíró első fejezet a fikció labirintusába, a *szabálytalanság szépségé*be való bevezetés: gondolatok és érzékek azonosíthatatlanságig való összezavarása, villódzása,

a fikció-szintek és azokra történő utalások váltogatásával: 'Dichtung és Wahrheit' összekeverése. Az irodalmi mű az irodalmi mű lehetőségeiről elmélkedik. Ez a huszadik századi irodalomban gyakori (már klasszikusnak számít Ottlik és Esterházy példája) jelenség. Ez a rész is tele van erre a problémára való utalással, melyeket már-már néha a *Hazatérés* c. esszét fölöslegessé tevő műhelyvallomásnak érezhetnénk (pl. 12.; 18–19. o. illetve az elbeszélések természetéhez tartozó idő-problematikáról a 182. o. és a nyelvválságról, az elbeszélés lehetetlenségéről a 379. o.), de nem szabad megfeledkezni arról, hogy ezt nem Nádas írja az *Emlékiratok könyvéről*, hanem a mű fiktív regényírója a maga művéről. A hasonlóság oka: hogy valamiképp a könyv minden szintje tükörképe az egész alkotás szerzőjének. A regényben a valóság – mivel leírása már újjáteremtés – költészetté válik, s a költészet, mivel megalkot egy lehetséges világot, valósággá lesz; új ontológiai státus jön létre a kettő (valóság és képzelet: emlékezet és fikció) harcából: a művészet valósága. Bár Nádas személyes, megélt problémákkal küzd (így hiteles), az azonosítás tévútra vezet. Az utánanyomozások ellen legyen figyelmeztetés a később tárgyalandó „erdő" motívum, valamint Mann fricskája a Lotte-regényben: nem igazán eredményes az „utánanyomozás" módszere. A *Hazatérés* vallomása szerint mindenesetre a regény elkészülése és az alkotó életének megoldása éppúgy összefügg, mint ahogy ezt a fiktív elbeszélő mondja az antik falikép fejezetében. (189.o.) Totális kitárulkozás nincs, de ahelyett írhatta a regényt. (lásd Talált cetli 33.o.) Nádassal egyező mentalitását mutatja, hogy a fiktív elbeszélő számára is az ősz a születés, az igazi élet közege. Nem véletlen, hogy nyáron hal meg. De miért is van erre a különös fordulatra szükség? Mert Nádas csak nagyon összenőtt alteregójával, s csak halottként tud tőle menekülni, kilépni a regényből, az ott szereplőtől elválasztani magát (ahogyan Melchior is csak koporsóban menekülhet; Babits Tábori Elemérje is így próbálkozik megszabadulni másik én-jétől). Másrészt, ahogy a *Hazatérés*ben írta, nagyon foglalkoztatta önmaga fiktív halála, illetve a valódi öngyilkosság is, amitől épp hőse meghalása menthette meg, mint Goethét Wertheré. Harmadszor, ez a „halál" talán épp a saját tükörképébe való beleveszést jelenti, s ezért épp víz, a folyó mentén éri el végzete, ott gyilkolja meg a három titokzatos alak, talán saját megalkotott énjei. Az azonosság-nem-azonosság tükröződő játéka szinte az egész életmű alapmotívuma. „Nézi magát. Nézem magam a tükörben. Nézem, hogyan nézi magát. Ülök az asztalnál. Elképzelem, mit látok a tükörben, ha nézem magam."[9] „Egyszer szeretnék nem én lenni."

A gáton a sémák, beidegződések kitörlődnek belőle. Ez az új születésének lehetséges állapota, mikor „merek előbb érezni, mint tudni". (335. o.) Így a gát leírása a teremtést jeleníti meg: a gát, mely elválasztja a víztől a vizet, és az egyik felét hagyja ingoványná válni. (23. o.) Az azonosság elválasztásán alapul a klasszikus német filozófia szerint a tudat, és öntudat létrejötte is (A est A). A régi állapot megszüntetésével fölemelkedik egy új létre, ahogy ez a képzelet és emlékezet harca révén is történik. Az „aufheben" eme hármas jelentését kell a dolgozat elején említett 'templom'-motívumra is vonatkoztatni.

III. A szerkezeti ismétlések jelentése

A könyvben négy különböző elbeszélés fedezhető fel. Három rendszeresen váltja egymást, ahogy a könyv borítóján különböző színnel nyomtatott fejezetcímek is mutatják. A negyedik, Balassa szellemes, találó kifejezésével: „homo ex machina" a befejezhetőséget szolgálja, valamint azt mutatja be, hogy ugyanazt a gyémánt egy másik oldala másképpen, más szögben veri vissza.

A szálakat talán a következő táblázattal lehet (re?)konstruálni:

	Emlékirat1	Emlékirat2	Emlékirat3	Emlékirat4
Elbeszélő	Névtelen elbeszélő	Névtelen elbeszélő	Thomas Toenissen	Somi Tóth Krisztián
Elbeszélt idő, hely	70-es évek Berlin	50-es évek Budapest	századforduló	50-es évek
Elbeszélő idő	3 évvel a megérkezés után	Az elbeszélő halála előtt	Berlini tartózkodás idején	Az elbeszélő halála után
Forma	Emlékirat	Emlékirat	Az elbeszélő regénye, emlékirat formában	Emlékezés
Fejezet	1; 4; 7; 10; 13; 16.	3; 6; 9; 12; 15; 19.	2; 5; 8; 11; 14; 17.	18.

E táblázattal talán áttekintést nyerhetünk, megsemmisítjük azonban az író célját, aki nyilván nem azért ezzel a szerkezettel alkotta meg művét, hogy nekünk fölöslegesen megnehezítse az olvasást, s hogy alattomosan egy táblázatnyi pluszmunkával keserítse az életünket.

„E3", azaz Th. Toenissen egy regényt akar írni, melyhez egy görög falikép szolgálna modellként, ha sikerülne szándékai szerint megírnia művét (lásd az Egy antik faliképre c. fejezetet). A képet azonban valószínűleg az egész Nádas-könyv modelljének is tekinthetjük. Nyerünk-e ezzel kulcsot a regényhez? Bizonyos értelemben igen: A kulcs egy ajtót nyit, mely mögött a következő üzenetet találhatjuk: Ne keress ilyen módon könnyű utat a bejutáshoz!

Az említett kép főalakja azonosíthatatlan (Pan, Hermes, Apollo vagy Hermaphroditos). Az író, aki végül nem talál egyetlen adekvát értelmezést a képhez, ezt írja: „A festő talán tudatosan keverte össze ilyen merészen a dolgokat, atyát mondott és fiút gondolt, avagy fordítva..."[10]

Ez a megállapítás Nádas művére is érvényes, mely többszörös áttétellel, a mitológia eredendő többértelműségét használja fel saját nézeteinek közlésére, s ezzel elgondolkodtat.

Itt a görög isten-történetek mögött talán keresztény problematika rejtezik, mégpedig a két legtöbb vitát, töprengést kiváltó kérdések sajátos megfogalmazása, a szentháromság kérdése, ill. az ember Isten képére teremtettsége. Ha én-képünk ilyen bizonytalan, hogy láthatjuk az eredeti mintát? Így csak bizonytalan Isten-képpel rendelkezhetünk, többféle elképzeléssel. Ez a bizonytalanság azonban, mint dolgozatom elején említettem, fontos lépés, alapja a felépítendőnek.

Térjünk most vissza a kép alakjaihoz. Pánt láthatjuk a képen? Az ő alakja már önmagában is ellentmondásos a mitológiában. Vagy Zeus és Penelope, vagy – mint Homeros szerint – Dryops és Hermes gyermekeként született.

Tisztázatlanok tulajdonságai is: táncoló mókamester, de titokzatos félelmetes erő is. Irtózatot kelt (ahogy általában irtóznak az emberek a csigától és a homo-szexualitástól, de látjuk majd, hogy ezek ebben a könyvben egészen máshogy definiálódnak!). A sípot (Syrinx) Pán fedezi fel. Tőle tanulta Apollo a költőkkel kapcsolatban oly gyakran emlegetett jövendölést, attributumát, a lantot azonban már Herméstől kapta Apollo, aki viszont az egyik feltételezés szerint épp Pán apja (de az is lehet, hogy őt magát látjuk a képen!).

Pánnak más kapcsolata is van a művészetekkel: Dionysos kíséretéhez tartozik, s itt a természet megtestesítője. (το παν: görögül világmindenséget jelent!)

Az említett alak azonban Hermaphroditos is lehet. Bizonyos mítoszok szerint ő éppúgy Hermestől származik, mint Pán, és mint az értelmezéstudomány (hermeneutika) neve, melyben a különböző értelmezési lehetőségek egyesülnek, ahogyan a nemek Hermaphroditosban. Ő az egységet testesíti meg, s így valamiképpen ő is a Világmindenség, akárcsak Pán.

Hermaphroditos (mint Hermes és Aphrodite gyermeke) nem csak a két szülő szépségét, de magát a két nemet is örökölte, egyesítette magában. Ezért nem elégülhetnek ki vágyai a közönséges módon. Ő magában egész. Innen az ő örök sajátos szomorúsága, mely szerintem az eredeti melancholia. Ez az ő „szabálytalanságának szépsége" (lásd az első fejezet címét).

Az író saját magát is hozzá hasonlónak érzi, mikor gyakran az ablaknál áll, hogy egy különleges „koreográfiájú" jelenetet figyeljen, amely egy húszéves fiú és három hentesnő közt játszódik le. Ezt gondolja ő tovább az antik faliképre vetítve, s közben ezt érzi: „Én voltam a férfi és én voltam a három nő is."[11]

Miért nemcsak ennek a jelenetnek modellje a kép, hanem az egész regénynek is? A főalak bizonytalanságán s az ebből adódó történet-egymásravetülésen kívül hasonlóságot mutat még egy fontos momentum: ahogyan a három nő megosztja, egymás közt továbbadja a férfi érintését, az hasonló a Nádas-regény mindig háromszög-jellegű kapcsolataihoz. A regény át van szőve ilyen viszonyokkal. A gyermek szorongó izgalommal nézi a szomszéd Wohlgast kisasszonyt, akiről kiderül, apja szeretője. Ebben incestus motívumot fedezhetünk fel (a gyerek megérinti apja szeméremtestét is). Kamaszkorban Maja-Krisztián, és az elbeszélő. Majd Melchior-Thea-az Író. A színházi jeleneteknél és a *Table d' hote* történetben is... Itt érdemes összehasonlítani a leírt fotót és az antik faliképet. A jelenet szerkezete, motívumai hasonlók, de az ottani mitikus egység, harmónia, szépség itt már mesterkéltségben, csúfságban, széthullva jelenik meg. Úgy érzem, a regény egyik döntő jelentőségű motívuma, a már említett Mann–Nádas unió is erre a sémára épül: kettejük egyesülése egy harmadik, megalkotott, fiktív alakban, Toenissenben jön létre. Ebből az apa–fiú kapcsolatból egy irodalomtörténeti 'családregény' jön létre, ahol Goethe jelenti az első generációt. Ez lehet az egyik titkos célja az idő-elcsúsztatásoknak: különböző generációk egyesülése. S itt megint előkerül a 'szentháromság' felfoghatatlansága. A viszonyok egyébként nagyon hasonlók ahhoz a dinamikus egységhez, ahogy Jacob Böhme elgondolja az örök áramlásban, egyikből másikba átalakuló, de mindig mindhárman egyszerre létező Szentháromságot. Az említett kapcsolatokat felszínesen, a hétköznapi fogalmakkal így jellemeznek: biszexualitás, homoszexualitás, heteroszexualitás. De mondanak-e valami lényegit egy kapcsolatról ezek a fogalmak?

A fogalmak vezetnek, sémákat adnak a gondolkodáshoz, de eddig mindig azt állapítottuk meg, a könnyűnek tűnő utak nem vezetnek igazi célhoz (gondoljunk a rutinról mondottakra), tehát a fogalmak sematizálnak és félre is vezethetnek. (A művészetben a műfajok fogalmaira is érvényes ez az ambivalencia, ezért nem tartozik ez a mű sem a hagyományos regény, sem az emlékirat műfajához.)

Az eddig mondottak fényében van-e tehát értelme ezeknek a fogalmaknak ezekre a kapcsolatokra vonatkozóan?

Az író nem egyszerűen az előítéletektől akar megszabadítani bennünket, hanem világossá teszi: ha az én különböző szintjeit, s vele a kapcsolatokat jellemző kategóriákat egymásra vetítjük, ezeknek megszűnik az értékelhetőségük, s értelmetlenné válnak.

Hogy mennyire inadekvát ilyen viszonyok között akár a nemek elkülönítése, s így az egész erre épülő fogalomrendszer is, arra a szövegben több utalás is található, pl. „Hiszen minden további nélkül... válaszolhattam volna a kérdésekre, azokkal az egyszerű szavakkal, amelyeket kívánt, ám akkor olyan szavakkal kellett volna illetnem ezt az énem szerint való kapcsolatot, mely mind, mind csak a nemem szerint való lett volna, tehát csalás, hazugság, öncsalás és elárulás."[12]

IV. A mindenség képmodelljei (Csigák és istenek)

Amitől az emberek többnyire viszolyognak, mint pl. a csigáktól, azt az *Emlékiratok könyve* egészen másképp ábrázolja. A csigák itt egy isteni tulajdonság egyedüli hordozói, kivételezettként szerepelnek. (Isten képére teremtettek?) „...ők a natúra legkivételezettebb lényei, csupán ők őrzik és élik magukban a teremtés eredendő egyneműségét, hímnősek..., a testükben őrzik, amire mi már csak homályosan emlékezhetünk..., mindegyikük önmagában teljes..."[13]

Ahogy a nemek a „hermaphrodita" csigákban, úgy egyesülnek az író számára a csigákkal kapcsolatos különböző tulajdonságok, stílusok, funkciók, mint eszmények. Számára az írásmód eszménye az, ahogyan Köhler doktor a csigákról értekezik. Ezt a következő ellentmondásos módon jellemzi, egymáshoz közeli szöveghelyeken:"... e csigák, melyekről Köhler oly szárazon és szenvedélytelen mondatokban számolt be könyveiben...", „Köhler a legaprólékosabban írja le a folyamatot, stílusa felizzik a témán..."[14] „Úgy szerettem volna beszélni az erdő lényeiről, ahogyan Köhler a csigákról, az ő stílusát vettem volna kölcsön." „Ez az elbeszélés nem sikerülhetett"[15]

A csigák itt tehát az ember minden kívánságát, szükségét kielégíthetik különböző „funkcióik" szerint: szolgálhatnak testi táplálékul, de az ember intellektuális igényeit is kielégíthetik tudományos megfigyelés, értekezés tárgyaként, ill. művészi szimbólumként, mégpedig a szerelem, művészet és mitológia jelképeként.

Ahogy a csiga is, az önkielégítés is a hétköznapitól teljesen eltérő aspektusban szerepel Nádas művében. „...szégyenem órája így vált az emberi közösség, az alkotás órájává..."[16] Az imént említett érintést továbbadó jelenet figyelése közben mind testi, mind lelki izgalmat érez, ez alkotásra inspirálja: átvetíti a modellt az arkadiai világba. Ezzel az azonosítási törekvések végkép értelmetlenné válnak.

Hogy ki látható az antik faliképen, az az összekevert, vegyes tulajdonságok miatt éppoly tisztázhatatlannak tűnik, mint az *Emlékiratok könyvének* több elbeszélője közötti kapcsolat. Toenissent végül már nem is érdekli, ki a főalak: „...mégis Pán, biztosan, semmi kétség, csakhogy e bizonyosság már egyáltalán nem érdekel."[17]

„...rájöve végre arra is, hogy teljesen mindegy nekem, kit ábrázol e kép, nem is történetük érdekel, hiszen Apollon, Hermes, Pán, és Hermaphroditos története éppúgy egymásbafolyik, mint mindaz, amit én szándékoztam elmondani magamról, és ez így is van rendjén..., tervezett elbeszélésem tárgya lenne azonos a kép tárgyával, s e tárgy talán a tekintetükben a leginkább megfogható..., mely a testükhöz kötötten tárgyias ugyan és mégse testi már, túl van valamiként a testükön..."[18]

Mi ez a tárgy? A kapcsolatok a különböző szinteken, és azok között. És a hely, ahol ezek a „lehetetlen" kapcsolatok lehetségesek: az „erdő". (Érdekes megemlíteni, hogy Goethe 'Iphigeniá'-ja lényegét szintén a tekintetek festményen való ábrázolásával látja modellezhetőnek, s erről azon a helyen ír az Itáliai utazásokban, Pompejiben, ahol Nádas a faliképet – ahogy a vele való beszélgetésemben mondta – találta. De e kö-

zött összefüggést vélni talán éppoly nagy hiba, mint amikor Nádas egy korábbi elbeszélés-kísérletben a kamaszkori önkielégítést és apja öngyilkosságát együtt említette.) A regény erdeje a végtelen, ahol a párhuzamosok is találkozhatnak. Épp ezzel a tulajdonsággal rendelkezik a művészet is. A regényben (Nádas művében), mint egy lehetséges világban az erdő a transzcendencia, mely itt talán a Művészetként is értelmezhető, s így a szöveg a saját corpusáról (szövegtestként értelmezve ezen műalkotásról magáról) szól. Így érdekes új jelentéssel bővül a mottó értelme: „Ő pedig az ő testének templomáról szól vala." (Krisztus teste is az egyházat, a templomot is szimbolizálja, vagy más szempontból az szimbolizálja Krisztust.) A szöveg reflektál önmagára, sőt, egyik lehetséges olvasat szerint, mint láttuk, önmagáról szól. Hogy ezt épp erdőként jeleníti meg annak egyik oka az lehet, hogy a fa, ez az életszimbólum Nádas számára szinte totem; ezt a tükörírással készült címlapú „Évynök" illusztrációi is igazolják. A fa a tükröződést is szimbolizálhatja, hisz a gyökérzete hasonló koronájához, s így a hermetikus tudományok (platonizmus!) alaptételének megjelenítője: „Ami fent van, ugyanaz, mint ami lent." (Tabula smaragdina) (Ezt ábrázolhatja Makovecz Imre egyik ötlete is, az épület szívében gyökerestől függő fa.)

Olyan világba kell megérkezni, ahol nem a konvenciók uralkodnak. Fel kell fedezni a 'szabálytalanság szépségeit'!

A szálak összefonódása biztosítja az örökérvényesség hamis biztonságának lerombolását. A különböző történeti szinteket, elbeszélőket nem szabad egymástól egyértelműen elválasztani, mert együtt egy tudat különböző szintjeit (rétegeit) adják, ha viszont elkülönítjük, „tudathasadást" okozunk.

A szöveg-szövet szálai áttekinthetetlenek. Ha viszont lebontjuk, hiába tartjuk büszkén mindkét végét kezünkben, s az egészet áttekinthetjük, egyszerűen eltűnik, megszűnik az lenni, amihez közelíteni akartunk. S mit tudunk a lebontott szállal kezdeni? Mint Ariadne fonalával, el tudunk indulni vele az „erdőbe", mint labirintusba úgy, hogy onnan biztonsággal visszataláljunk. Így azonban a visszaútra figyelünk, s ekkor nem az „erdőbe" való hazatalálás a célunk. Ha abba bele tudunk feledkezni, beleolvadni, csak akkor kerülhetünk közel lényegéhez. A külső életet hátunk mögött kell hagynunk! „...az életemet kellett volna valahogy megoldanom, feltörni, és feloldani az öncsalások minden rétegét."[19] Ez nem csak az íráshoz, de az olvasáshoz is szükséges.

„Míg jobban akarod látni, mint ahogyan láthatod, s félrehajtod az ágakat..., addig még nem vagy egészen itt."[20]

„Míg különbséget teszel a fák és a színek között, míg nevek jelzéseit morzsolgatod, még mindig nem vagy egészen itt."[21]

„Mig őrzöd magad mögött hagyott csapások leágazásait, kanyarjait..., s félelmedben utad jelzéseinek nézed e növényeket..., tulajdonságokat nézel beléjük, hogy viszonzásul visszavezetnek, addig nem vagy még egészen itt."[22]

Mindebből ugyanazt érzem, mint a következő verssorokban (Ördög-angyal versek 4.):

Tévedj el hennem,
Találj meg engem,
Vezess el beléd,
Magamba elébb!

(A szerző nevét saját kérésére nem közlöm. R. D.)

A versben fontos szerepe van a névmások kergetőzésének, melyek éppoly rendszerességgel bukkannak fel, ahogy a regény három szála váltakozik, melyekben a téma

(az emberi kapcsolatok, s azok háromszög-szerű struktúrája) mindig ugyanaz, csupán egy másik szinten. Ez a felépítés jellemző a fúgákra is, ahol a témák mindig más hangnemben térnek vissza s kergetik egymást.

Ezek az emlékiratok nem csak formailag és nem csak biográfiai értelemben azok. Ha ezek a szintek egyesülnek, egy olyan egység jön létre, amely – márcsak a sokféle szerelmi kapcsolat miatt is – „hermafrodita" módon magába sűrít mindent. Így tekintve az egész könyv egy magasabb foka az emlékezésnek: a platoni értelemben vett, az ősegységre való emlékezés.

Itt azonban újra úgy tűnik, mintha mégsem a személyes, hanem az általános lenne az igazi cél. (Dolgozatom elején épp ennek az ellenkezőjét írtam.) Valójában azonban ez a mozzanat, ahol ez a személyes „épület" eléri a „szentséget", s így valóban „templommá" válik. A személyes nem vész el, hisz ezt az egységet Nádas magában építi fel (s mi olvasók is így építünk magunkban), s mert a művészetben lehetséges, hogy a szűkebben belül nagyobb épüljön, vagy ami talán nehezebb, a keletkezett kép az eredetihez minden lehetséges szempontból hasonlítson. (A memoárírók nagy részének ez nem is szokott sikerülni.)

Végül összefoglalásképp egy másik Nádas-szövegből, *Az égi és a földi szerelemről* címűből idézek, melynek mottóját T. de Chardintól kölcsönözte:

„Az ember, amióta csak létezik, látványul kínálkozik önmagának. Évezredek óta valóban nem is szemlél mást, mint önmagát."

Arról, miért éppen ezt a két mondatot választotta e platonikus című, *„Az égi és a földi szerelemről"* írott könyvének mottójául, így vall: „...az egyik mondat a másik mondat tükörképeként viselkedik. Magam is mindig szerettem volna ilyen egymás tükreként viselkedő mondatokat írni. Egyszer például elképzeltem, veszek meghatározott számú szót, ezeket folyamatosan úgy rendezem el mondatokba, hogy állandóan egymásra nézzenek, és változó helyük szerint jelentsenek mást. Persze megkérdezhetem magamtól, miért szeretnék ilyen tükörként viselkedő mondatokat írni? S ha megkérdezem, akkor nem a tükröződések iránti néma vonzalmam fog-e a kérdésben tükröződni?

A tükröződés fogalma néma képet idéz föl emlékezetemben, az érintetlen, semmitől nem zavart víz képét. A négy közül a víz az egyetlen, amely a három másik őselemről képet varázsol. És bizonyára ennek az egynek az ősmintáját követi az ember, amikor megolvasztja a földből nyert szilíciumkristályokat. Aki széltől nem borzolódó tükörüveget készít, a tükröződések iránti vonzalmát reméli állandósítani. Az állandó és időtálló tükröződés iránti vonzalom pedig nem lehet más, mint emlékezés egy olyan élményre, ami az embernek az őstükörrel és önnön tükörképével való találkozása."[23]

Ezek a maguk is tükörként viselkedő mondatok – melyek így ismét magukról is szólnak – mutatják azt is, hogyan függ össze Nádas Péter gondolkodásában az írás, a tükröződés, a szerelem, a tökéletesség vágya, a vonzódás és emlékezés platoni elképzelése, az isteni tulajdonságok, azok földi képei és hasonmásai (s itt újra utalok e kérdés fontosságára a keresztény kultúra szempontjából is). Dolgozatom mottójául azért írtam ugyanezt a Chardin-idézetet, mert egy elemzés is valamennyire tükre kíván lenni a vizsgált szövegnek. Nos, ha a mottót egy oly különös cimkének fogjuk fel a szövegen, mely azt ábrázolja leképezve, törvényszerű, hogy a későbbi kép nem csak elválaszthatatlan részeként mutatja azt, hanem maga is viseli (ahogyan a Bódy-idézetből ismert Michel Snow kísérletben).

Az alak arca épp azért maradhat zavartalanul örök, mert számunkra „zavarosnak" tűnik (érthetetlen), tehát örök problémaként, kérdésként foglalkoztat bennünket, és

a teljesség, mely az isteni tökéletesség attribútuma, érzékelhetően csak mint zavar testesülhet meg számunkra. Csak így, és csak a művészetnek adatik meg az a lehetőség, hogy a teljességet (melynek földi mása és megjelenési formája a sokféleség) egyetlen alakba sűrítse, ahogy a német a DICHTEN szóval a költést és sűrítést egyszerre ki tudja mondani.

JEGYZETEK

1. Nádas Péter: Hazatérés. In: *Játéktér*. Szépirodalmi kk. 1988.
2. Fried István: *Tíz híres regény*. Gondolat, 1989.
3. Nádas : *Talált cetli*. Jelenkor k. 1992. 249.
4. ld.: 1.
5. Bódy Gábor: Végtelen kép és tükröződés In: B.G.-életműbemutató Műcsarnok–Műv. Min. Bp. 1987. 286–288.
6. Nádas P. Emlék. 17.
7. Uo.: 12.
8. Bernáth Árpád: Mi háromon. In: *Diptychon*. Magvető, 1988. 150.
9. Nádas P.: *Talált cetli*. 31.
10. Nádas P. Emlék. 177.
11. Uo. 188.
12. Uo. 405.
13. Uo. 191.
14. Uo.
15. Uo. 193.
16. Uo. 188.
17. Uo. 185.
18. Uo.
19. Uo. 189.
20. Uo. 193.
21. Uo.
22. Uo. 192.
23. Nádas Péter: *Az égi és a földi szerelemről*. Szépirodalmi kiadó, Bp. 1991. 7–8.



NÉZŐ

Clive Wilmer beszélgetése Seamus Heaneyvel

Seamus Heaney-nek alighanem több olvasója van, mint bárki másnak, aki angolul ír. Születésére nézve észak-írországi (ulsteri), de már huszonegynéhány éve az Ír Köztársaságban lakik. Minden évből négy hónapot a Harvard egyetemen tanít, és egészen mostanáig a költészet professzora volt Oxfordban. Kevés költő lett annyira ismert, mint ő nemzetközi viszonylatban. Újabban egyfajta költői diaszpóráról szokás beszélni: a posztkoloniális korban, mondják, a költészet központja már New Yorkban és Londonban van. Az is lehet, hogy ebben a posztmodern világban nem is léteznek már központok.

De Heaney-re úgy gondol az ember, mint egy mélyen helyhez kötődő költőre, akinek gyökerei az észak-írországi földműves életmódba nyúlnak vissza, aki a katolikus közösséghez tartozik és aki egy olyan élethez szokott, ami éppen kezdte magát megadni a modern világnak, amikor a költő felnőtté vált. (Heaney 1939-ben született.) Első két könyvében ezt a világot ünnepli, de a rákövetkező kettőben visszatér az ír történelem sötétebb gyökereihez – itt főleg 1975-ös *North* (Észak) című kötetének „lápverseire" (bog poems) gondolok. Ez a kötet ugyanis az ír belviszályok (Troubles) időszakával foglalkozik – s ez az időszak, illetve annak a hatása azóta is meghatározó szerepet játszik költészetében.

Heaney-t dicsérik kiváló kritikai írásaiért is, valamint a középkori írből készített „Sweeney Astray" című, sikerült fordításaiért. Versdrámát is írt „The Cure at Troy" címen. Fő érdeklődésünk mégis költészetére irányul. A *North* óta négy kötetet adott ki, a címük: *Field Work* (1979), *Station Island* (1984), *The Haw Lantern* (1987) és az ezt az interjút követő *Seeing Things* (1991).

A versei alapján az az érzésem, hogy boldog gyermekkora volt. Igaz ez?

Heaney: Igen, úgy hiszem, boldog volt a gyermekkorom. A világ, amelyben éltem, semmilyen módon nem tett boldogtalanná. Ezt úgy értem, hogy mivel otthoni körülményeim jók és biztonságosak voltak, a kinti világot is olyannak találtam. Saját földünkön volt a farmunk, a saját fáink és földjeink vettek körül és így tovább. Vagyis volt egy olyan érzésem, hogy az életem központja teljesen megbízható. De meglehet, minden gyerek valamiképpen száműzöttnek érzi magát, van egy idegenség-élménye – az, hogy a világ valahogyan kissé tragikus. Így amikor a gyerekkorra gondolok, az is eszembe jut, hogy állok a csöndesség közepén, a dolgoktól távol. Ezt úgy értem, hogy mindenki, amikor a legelső éveit felidézi, mintegy a világtól elkülönülő tér közepén látja magát, amely egy kicsit szomorú is.

Gondolja, hogy ez különösen áll a különösen verbális gyerekekre, amilyen Maga is volt?

A fenti interjút, ami először a BBC Harmadik Műsorában hangzott el, Clive Wilmer *Poets Talking* (Carcanet, 1994) c. kötetéből vettük át. A beszélgetés 1990-ben készült.

Heaney: Hát ezt nem tudom. Én nem voltam verbális, csak jóval később lettem azzá. Három dolog volt az életemben, azt hiszem, ami energiával töltött el és egyfajta félelmemet önbizalommá változtatta. Félig furcsa, de ezek egyike szerep volt egy iskolai színdarabban. A lakájt játszottam – na *ez* egy posztkoloniális jelenség, ha úgy veszi! – tehát a lakájt játszottam egy „Királyok sportja" című darabban. Valahogy ez a szabadságra-ébredés, egy bizonyos örömteljes izgalom, hogy megtapsolnak a színpadon és az is, hogy ez egy más helyen történik és te sem vagy saját magad – mindez egy fontos kis pillanattá tette a szereplést. Aztán amikor befejeztem a Queen's egyetemet (Belfastban), akkor megint az volt az érzésem, hogy most lepecsételtek és hitelesítettek. És végül persze az is, gondolom, hogy elkezdtem írni. Mindezek segítettek abban, hogy tudjak így csobogni, ahogy mostanában teszem, de fiatalabb éveimre mégis úgy gondolok, hogy akkor egy kicsit mafla és egy kicsit gátlásos, feszengő fiú voltam.

Mintha ezekben a korai versekben a beszédet ki kellene hámozni a hallgatásból. Érdekelne, hogy valójában miből, honnan fakadtak.

Heaney: Nem tudom. Nyilván léteznie kellett valamiféle emlékezet-tárolónak, ahol helyeket és dolgokat őriztem. De az otthonom és az otthoni környezet úgy állt hozzá a beszédhez – és ezen nemcsak a saját otthonomat, hanem az észak-ír vidéket, sőt egész Ulstert értem –, hogy gyanakodott rá. Egy érzés kifejezése tüstént gyanússá tette magát az érzést – azt hiszem, hogy ez teljesen így volt igaz! Keményen benne ült a fejünkben és artikulálatlan lényünkben, hogy csak a kimondatlan a megbízható, s így csak intuitív módon lehet teljesen megbízhatóan közlekedni, s ha ezt valaki kifejezte, akkor azzal el is rontotta. Gondolom, a költők különösen rokonszenvezhetnek ezzel, mivel bizonyos értelemben elképzeléseik az intuíció és a lehetőség kimondatlan részében rejlenek.

A korai versek azzal a sok csönddel főleg dolgokra, az élet anyagi tényeire koncentrálnak. Viszont harmadik kötetében a Wintering Out*ban egyszerre csak elkezdi magát a nyelvet vizsgálni. (Különösen olyan versekre gondolok, mint a „Broagh" meg az „Anahorish".) Meg van benne egy olyan bizalmatlanság is a nyelvvel szemben, amit mint ír, nem érez teljesen a magáénak.*

Heaney: Ez a *Wintering Out* egyfajta nyelvi politikát folytatott: politizálta a nyelvet. Játszott az ulsteri kultúra, az ír történelem bizonyos elfogadott és konvenciális fogalmaival. Most, hogy ezek konvencionálisak, még nem jelenti azt, hogy nem pontosak. De ezt a könyvet úgy 1969 és 1972 között írtam, egy energikus pillanatomban reveláció és veszély közt. A reveláció egy új lehetőségre vonatkozott, arra, hogy új veszélyként jelentkezett az erőszak, de fennállt a változásnak és annak a lehetősége is, hogy – jó irányban – átformáljuk Ulster és Írország jövőjét. És hogy ez az energia kedvezően és jó irányban folydogáljon és ne visszafelé és rosszindulatúan, úgy gondoltam – és mindnyájan úgy gondoltuk – jobb nem beszélni Észak-Írországról a régi szektáns nyelvi kategóriáiban, lett légyen az protestáns, katolikus, vagy bármi más. Így hát a különbözőség elismerésének egy módja, és ugyanakkor a saját kulturális kötődéseimhez és távolságaimhoz való hűség egy módja az volt, ahogy a nyelvet kezeltem. Hát igen, az ulsteri „ültetvény" természetesen angolt produkál és bizonyos büszkeséggel tölt el, hogy a vidéki dialektusunkat Erzsébet-kori, shakespeare-i módon ejtik. Ez volt az egyik hagyományos témája a verseknek. A másik az, hogy Észak-Írországban, vidéken, a helynevekben jelen van az ír nyelv is. Meg vannak a skót tájszólásból átvett szavak és így tovább. Így aztán az én mikroszkopikus, vagy lassú vizsgálódásom a hangok és

etimológiák tekintetében egyszerre jelentette a közös dolgok lírai ünneplését és jelezte a különbségeket. A különbözést illetően igyekezett őszinte lenni, de ugyanakkor azt is sejtette, hogy van valami közös bennünk, mint pl. annak a (torokhangnak) az ejtése, hogy „agh", amit mondjuk a dél-angolok nehezen tudnak kimondani. Itt van például a „Coagh" szó, amit, amikor a londoni telefonos kisasszonyokkal beszéltem, így mondtak ki: „Ó, hát Co-ah". Vagy itt van ez a szó „Broagh", ami az írül folyópartot jelentő szóból származik – ezt mindenki, a protestánsok és a katolikusok, az Unió hívei és a nacionalisták, mind ki tudják jól mondani – ismerik ezt a hangot. Ez egy nagyon törékeny, ingatag és parányi pontja volt a közösségi érzésnek, valami, ami valóban mélyen, mélyen van benne a nyelvben, mélyen lenn a torokban, a kandalló-melletti nyelvben.

Az a reménykedés, amit ez a stratégia kifejezett, meg kellett, hogy hiúsuljon valahol, hiszen a North*-szal bizonyosan, de talán már a* Wintering Out*ban is az erőszak behatol a költészetbe, nem gondolja?*

Heaney: Igen. Persze az, hogy az észak-írországiak erőszakot alkalmaztak, valamit kifejezett, ami korábban látens módon és potenciálisan létezett. Talán nem tévedek, amikor azt mondom, sokaknak, akik ott éltek, az erőszak olyan volt, mint egy megvalósult rémálom. Számukra nem volt akkora meglepetés, mint a brit szigeten élő embereknek, akik odanéztek és azt mondták: „Uramisten, mi történik ott?", minthogy már korábban elég sok alig-elsimított veszély lappangott Ulsterben, és az emberek, különösen a katolikus oldalon, amelyhez én is tartozom, sérelemmel tele nőttek fel, azzal a határozott érzéssel, hogy például az RUC* sértő jelkép és valóság, azzal az érzéssel, hogy igazak a régi sirámok – igazságtalanságok történnek a lakásügyekben, az álláshoz jutás tekintetében és a hivatali előléptetésben is. Érzékelhető volt tehát valamilyen lappangó és lefojtott indulat. De az én nemzedékem katolikusai úgy fogták föl azt, hogy a mi nemzedékünk érvényesülése az akadémiai világban és a politika terén maga is a változás egyik jelensége. Az, hogy ezekkel a politikai ügyekkel kapcsolatban tiltakozni lehet és lehet írni róluk... Volt tehát valamennyi bizalom és reménység a mi generációnkban, hogy a dolgok haladnak előre. De ami a rákövetkező 4-5 évben az emberi jogok terén történt, az oda vezetett, hogy ami már haladt előre most visszazökkent a régi helyére. Emlékszem a Közösségi Kapcsolatok Minisztériumának miniszterére, egy dr. Simpson nevű emberre Antrimból. (Megjegyzem, ezt a minisztert csak akkor nevezték ki, amikor a közösségi kapcsolatok már felrobbantak! De ez már más lapra tartozik.) Ez azt mondta nekem: „Tudja, Seamus, a Maga verseit a szénakazlainkról, meg az ásókról, a lápról, meg a farmokról, meg minden egyébről, ezeket mindkét oldal szereti, a protestánsok éppúgy, mint a katolikusok. Ez pedig azt bizonyítja, hogy itt nekünk, tudja, egy egészen megbízható kultúránk van." Én meg azt gondoltam magamban: Hát igen, ez igaz, de ha mindez olyan megnyugtató és igazolható, és ha ez menedéket nyújt a politikai realitások elől, akkor még valami hiányzik ebből a költészetből. És ezek után *meg is volt* bennem egy határozott igény arra, hogy több tényt írjak a verseimbe és sötétebb lett a hangvételem. A költészet lebeg ezek között a polgári remények között, és kegyetlenül beleveri az orrodat abba, amit a legmélyebb ösztönöd súg, mond neked. Néha gyanakszol is erre a költészetre, amely olyan szívesen veri az orrodat a legrosszabb lehetőségekbe. Másrészt viszont úgy gondolom, hamarabb válsz bizalmatlanná azzal a költészettel szemben, amelyik túl hangosan élteti a kedvező lehetőségeket.

* Royal Ulster Constabulary, a brit fennhatóság alá tartozó észak-ír rendőrség.

Most a „láp" versekre gondol? Olyanokra, mint a „Büntetés", ahol annak a megértéséről beszél, amit úgy fogalmaz meg, hogy „a pontos/törzsien bensőséges bosszú"?

Heaney: Nem, nem gondolok konkrétan egyetlen versre sem. Inkább arra az attitűdre, hogy az ember fél attól, hogy túl jóságos, vagy megnyugtató legyen. Ugyanakkor, persze, nem akarja azt mondani, hogy minden lehetetlen. Azok a versek, például a *North*-ban – gondolom, ezt most meg lehet így fogalmazni –, azok nem voltak *egészen* politikai versek, nem voltak olyanok, amelyek leültek az események partvonalára, hogy onnan nézzék a meccset és tudósítsanak, nem, egészen azért *mégsem* voltak olyanok. Inkább egy odúból, nem egy páholyból íródtak. És akkor írtam őket, amikor lenn voltam Wicklowban, és *nem* azért mentem oda, hogy elmeneküljek az Északon dúló erőszak elől, vagy bármi más elől. Azért mentem le oda, mert akkor már harminckét, vagy harminchárom éves voltam, és már kiadtam három könyvet, amelyeket jól fogadtak, de amelyekről az volt az érzésem, hogy nem egészen érdemesek a kapott dicséretre. Akartam találni valami megbízhatót magamban és abban a vállalkozásban, amit „költészetemnek" neveztem. Ez tehát, ha úgy tetszik, egy írói visszavonulás volt, és hát volt bennem személyes aggodalom is – Wicklow megyében, a feleségemmel és két, majd három kicsi gyerekkel – és ez az aggodalom persze, hogy abból eredt, ami fönn Északon történt, persze, hogy abból. De volt bennem, ha úgy tetszik, egy egzisztenciális, személyes szorongás is, és úgy hiszem, azok a versek ebből a nagyon feszült, abroncsként-szorongató, bezárt hangulatból születtek. És mint minden más vers, az ún. „láp" versek is a pillanat enyhítését szolgálták: fogódzót nyújtottak, ahogy azt Frost mondja, a zűrzavar ellen. Nyilvánvalóan több is volt bennük, mint ez, de azt kell mondanom, hogy mindnyájan tisztában vagyunk az egyszerű igazsággal: a személyes szükségletből és intenzitásból születő versek személyesek még mielőtt közéletiek, vagy politikusok lennének.

Nagyon úgy érzem, hogy a The Haw Lantern *volt az első nagy irányváltás a* North *óta. Maga is így érezte?*

Heaney: Nem tudom, hogy lehet-e szó irányváltásról. Hangulatváltásról bizonyosan, a tónus váltásáról, a képzelet és az ízlelés szabadságáról. Más szóval, volt bennem és a *Station Island* c. kötet címadó ciklusában valami nyersesség, mogorvaság. Vonakodtam attól, hogy élvezzem a nyelvet. Mert tudja, ott a nyelv önmagát nyomorítja meg költőileg. De mégis örülök, hogy ezt tettem, mert egyik félelmem éppen az, hogy túl öntelten-mosolygós lírát írok. De most úgy érzem, hogy az a gyönyörűség, amit a nyelv nyújt, és a versszerzés játékossága és egyszerűen az, hogy az ember tegye, amire hivatása és impulzusai késztetik – hogy ezek elegendők ahhoz, hogy folytassuk, amit csinálunk.

Úgy tűnik, most már nem annyira a bőségben, mint az egyszerűségben leli örömét. Így van ez?

Heaney: Kiötlöttem magamnak, hogy ez első verseim megpróbáltak színes üvegablakokra hasonlítani, valamiféle üvegablak-költészetet szerettem volna írni. És a hetvenes évek végén, amikor a tanítóképzőben tanítottam, egy bizonyos ponton úgy találtam – minden régi Hopkins- és Keats-imádatom és az ő gazdagságuk szeretete ellenére – hogy Wyatt és Marvell felé, a tisztaság és egyszerűség költészete felé sodródom. Hogy tetszenek azok a rövid, ritmizált sorok Yeats olyan verseiben, mint a „Halászok" és így tovább. De mégis, amikor az ember történetesen verset ír, nem szokott program-

terveket készíteni magának arról, hogy milyen nyelven akar írni. Általában véve, azt hiszem, a változás abban áll, hogy kicsit öregebb lettem. Elkezdi az ember kicsit fékezni a magamutogatást a dikcióban és a nyelvhasználatban.

És a témák? Ezt úgy értem, hogy a The Haw Lantern*ben van egy pár példabeszéd-vers, nem gondolja? És a versek levegője is kicsit kozmopolitább.*

Heaney: Lehet, hogy így van. A példabeszéd-versek véletlenül adódtak. Írtam egyet az *Amnesty*nek, ezt úgy hívták, hogy „From the Republic of Conscience" (A lelkiismeret köztársaságából). Előzőleg olyan költőket olvastam, és írtam is róluk*, mint Zbigniew Herbert és Holub, és így tovább. És ezek a példabeszéd-versek egyfajta felvett fordítói hangnemben íródtak; ez nem különösebben az én hangom – és a hely, ahol íródtak is képzelt. Ezek csak egy kis variációt jelentettek a dolgok menetében. Ennél se többnek, se kevesebbnek nem tartom őket. De nem tudok haladni általuk. Ez az egész „kozmopolitaság", meg az, hogy a marginális helyeken írt költészet valahogyan a középpontba került és így tovább – ez, mint tudjuk, olyanok kitalálása, akik ezt mondogatják. De ami engem illet, én még most is nagyon is Írországban érzem magam. Tudom, hogy az életem megváltozott azáltal, hogy az Egyesült Államokban élek; mintha kicsit furcsa és lebegő lennék azáltal, hogy az év négy hónapját a massachussetsi Cambridge-ben töltöm, és oda-vissza röpködök az Óceán fölött. Ezt „lökhajtásos üldögélésnek" hívom inkább, mint *jet-setting*nek (lökhajtásos menő fejek társaságának)! De azt hiszem, ez az enyhe könnyedség mindenképpen eléri az embert, ha bizonyos kort elér, idősebb lesz. Ha valaki kései negyvenes, vagy korai ötvenes, akkor már bizonyos önfeláldozást ad magának, s megkezdődik önfelszabadítása, elszakadása a húszas–harmincas életévek bizonyosságaitól. Így aztán nem vagyok biztos benne, hogy ami velem történt, az attól van, hogy kicsit öregebb lettem, vagy attól, hogy kicsit messzebbre utaztam, ami az évek során fellazította személyes hangomat.

GÖMÖRI GYÖRGY fordítása

SEAMUS HEANEY

Anahorish

„Tiszta vizem helye"
az első domb a világon
ahol a források csillogó
fűbe mosódtak

és macskakövet feketítettek
sikátorok alján.
Anahorish, *a mássalhangzó*
szelíd lejtése, s magánhangzó-rét,

* Ezek az esszék megjelentek *The Government of the Tongue* (Faber and Faber, 1988) c. kötetben.

lámpások emlékképe,
melyek téli estéken
lengtek az udvaron át.
Sajtárokkal és saroglyákkal

övig ködbe merülnek
ezek a halom-lakók
hogy kutak és trágyadombok
vékony jegét töredezzék.

Büntetés

Érzem hogyan húzza
tarkóján a nyakpántot,
hogyan veri a szél
meztelen mellét s homlokát.

Mellbimbóit borostyán-
gyöngyökké fújja,
s rázza a bordák
törékeny vázait.

Látom a lápba süllyedt
megfulladt testet,
ahogy a kő lehúzza,
vesszők, úszó ágak között.

Alattuk először
frisskérgű fácska volt,
amelyet felásnak,
tölgy-csontú, agy-csupor:

borotvált koponyája
mint búza torzsa a tarlón,
szeme piszkos kendővel bekötve,
s gyűrűje lett a hurok

ahol a szerelem
emlékeit őrizte.
Ó, kicsikém, te házasságtörő,
mielőtt megbüntettek

lenhajú voltál,
alultáplált és szurok-
fekete arcod szép volt.
Szegény kis bűnbakom,

már-már szeretlek,
mégis, rádvetettem volna, tudom,
én is a hallgatás követ.
Most ravaszul meglesem

agyad feltárult
és megfeketült kaptárját,
izmaid hevederét
és minden megszámozott csontodat:

én, aki némán álltam
amikor áruló nővéreid
szurokba mártva
zokogtak a kerítésnél,

aki maga is osztozik
a civilizált felháborodásban,
de megérti a pontos
és törzsien bensőséges bosszút.

GÖMÖRI GYÖRGY fordításai

GYIMESI TÍMEA

Különös szépségű kristálydarabok*

1994. márciusában a párizsi FNAC-Étoile különterme zsúfolásig megtelt irodalmi eseményre éhes Proust-rajongókkal. Ekkor jelent meg Julia Kristeva könyve *Az eltűnt idő nyomában* szerzőjéről, középpontjában az érzéki és érzékelhető idővel. Bevezetőjében Bernard Sichére, Julia Kristeva beszélgető partnere a kristevai út második nagy csúcsaként értékelte a Proust-monográfiát. Az első csúcs a 70-es évek összegzése volt, a *La révolution du langage poétique* (A költői nyelv forradalma, 1974) című tanulmánykötet, amelyben a szerző azon elméleti írásai láttak napvilágot, amelyek a kristevai gondolatmenet még ma is érvényes magját képezik, de már kijelölik a későbbi írások problémafelvetéseinek irányát is. Azt hiszem, e tekintetben csak dicsérni lehet Kristeva állhatatosságát, aki mindmáig hűséges maradt a 60-as és a 70-es évek teoretikus írásaihoz, ugyanakkor gyakorló pszichoanalitikusi tapasztalatainak köszönhetően sok tekintetben finomította hajdani álláspontját. Az eltelt húsz év jelentős állomása volt 1980-ban a *Pouvoirs de l'horreur* (A borzalom hatalma) megjelenése, amelyben Kristeva arra tesz kísérletet, hogy az abjekciónak nevezett határ-tapasztalat fogalmát definiálja Céline, Proust és más írók szövegei nyomán. Az 1983-as *Histoires d'amour* (Szeretet-történetek) abból a kijelentésből indul ki, hogy minden emberi kapcsolat alapja a folyamatos

* Beszélgetés Julia Kristeva *Le temps sensible. Proust et l'expérience littéraire* (Az érzékelhető idő. Proust és az irodalmi tapasztalat. Gallimard, 1994.) című könyvének születéséről.

transzfer, átvitel. Tulajdonképpen a benne rejlő szeretet-, illetve szerelemélmény az, ami az emberiség történetéből szerelmi történetek sorát hozza létre. Kristeva a transzfer-történet legfontosabb pillanatait tekinti át, a görögöktől napjaink földönkívüli (Extra Terrestre) szerelmi vágyáig. Erószról ír, Nárciszról, majd a mitológia területét maga mögött hagyva Don Juanról, Romeóról és Juliáról, Máriáról, az anyai szeretet prototípusáról, és a trubadúr szerelemről, Stendhalról és Baudelaire-ről. Ír: folyton rólunk. 1987-ben a depresszióról és a melankóliáról jelentet meg könyvet *Soleil noir* (Fekete Nap) címmel. Ebben a könyvében összegzi a pszichoanalízis depressziót gyógyító tapasztalatait. A női depresszió alakváltozatainak bemutatása után Nerval, Dosztojevszkij és Marguerite Duras életművein belül elemzi a fájdalom és szenvedés metaforáit. Hűsége mindemellett töretlen. Erről tanúskodik a Proust-könyv, hiszen belőle nem csupán a *La révolution du langage poétique* alapélménye, a nyelvi jelbe vetett hit megrendülése, de a szubjektivitás jelének, illetve struktúrájának megingása is kiolvasható. Arról van szó, amit Kristeva a phéno- és a geno-szöveg, illetőleg a szemiotikai és a szimbolikus fogalompárral definiál. Ezek mellett a pszichoanalízis tapasztalata az a többlet, amely lehetővé tette mostani, egészen új nézőpontú, minden mozzanatában megdöbbentő kötetének a megszületését. Hiszen Proust irodalmi kalandja nem más, mint az írás tapasztalata, amely a gyakorló analitikus szemében nagyon közel áll, mondhatni azonos az analízis tapasztalatával. E kaland feltérképezése jó alkalmat nyújt Kristeva számára, hogy hosszasan elidőzzön a végtelen prousti mondatok mellett. Ugyanakkor nem veszíti szem elől Proustnak azt a gondolatát sem, amely szerint „minden olvasónak először önmaga olvasójának kell lennie".

Íme néhány részlet a Bernard Sichère-rel folytatott beszélgetésből, a helyszínen készített felvétel alapján – mely tudomásom szerint még sehol (francia nyelven sem) látott napvilágot. Nem igazán fordítás, noha igyekeztem ragaszkodni a kristevai szavakhoz és kifejezésmódhoz; az élőbeszéd redundanciáját és szokásos sutaságait azonban a könyv olvasásának tapasztalataira támaszkodva megpróbáltam kiküszöbölni.

„Proust olvasása könnyű kis kalandnak tetszik Proust el-, illetve megolvasásához képest. A metaforák szépsége, a mondatok és karakterek hömpölygése mindenkit magával ragad, de az elolvasás, jobban mondva a megolvasás mégiscsak valami más: megértést, interpretációt feltételez. E két pillanat között akár évek is eltelhetnek. Az öntanulás kemény éveit, a két pillanat között feszülő mély árkot nem könnyű átlépni, átugrani. Segítségre szorultam én is. Az egyik támaszom Bernard Brun, a Proust-kéziratok egyik specialistája volt. Vele tanultam meg igazán Proustot olvasni. Ő avatott be Proust kéziratiba. Ekkor vált világossá, mennyire más a születőben lévő, a még változó szöveget olvasni, s mennyire tanulságos két szövegváltozat közé bepillantani. A másik könnyebbséget az analízisben való jártasságom jelentette. A tudattalan ugyanis, Lacan óta tudjuk, úgy strukturálódik, mint a nyelv. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a tudattalan nagyon érzékeny. Nagyon meglepett például, hogy a betegeimnek mekkora nehézséget okoz érzéseik, érzeteik kifejezése. Azaz, mennyire nehéz a nyelvre hagyatkozni, s annak csábító, ugyanakkor leegyszerűsítő kerülő útja segítségével kimondani azt, amit érzünk. Úgy gondolom, hogy az emberi lény leginkább érző lény a maga nagy titokzatosságában. Nála tudniillik az érzékelés tagadhatatlanul központi szerepet játszik. Gondoljunk csak a madeleine-re, az ízekre, a csilingelő csengettyűre... Az érzetek, akár vizuálisak, akár auditívek, akár az ízleléssel vannak összefüggésben, *Az eltűnt idő* szövetét képezik. Az érzékelés mellett a szerintem legjellegzetesebb prousti problematika a karakterek kérdése. Sokan olvasták Proustot, mégsem egészen biztos, hogy

képesek lennének összerakni, megragadni *Az eltűnt idő* karaktereit, de még szereplőit sem. Pedig Proust pontosan a karaktereken keresztül próbálta megérinteni az időt. Az időt, mint belső kategóriát és az időt, mint korszakot. Ne feledjük: Proust fantasztikus karakterszobrász. Nemcsak az érzetek fantasztikus szobrásza, de plasztikus jellemszobrász is. Szereplői nem balzaci értelemben ugyan, de klasszikus szereplők. Két pólus között mozognak. Egyrészt La Bruyère karaktereire emlékeztetnek, másrészt a laterna magica kivetített figuráira. A kis Marcel ezeknek a falra kivetülő figuráknak a történeteiben helyezkedik el. Vagy méginkább: ezekbe a figurákba írja be magát. De ahogyan a laterna magica forog és egy új figura lép színre, úgy kényszerül arra, hogy újabb és újabb történetet találjon ki. A folyamatosság azonban csak látszólagos. Mondhatni Marcel a modern televíziózó, aki a húszféle csatorna húszféle műsorának kapcsolgatásával hoz létre egyetlen műsort. Ezek a szereplők karakterek, de jellemükből hiányzik La Bruyère karaktereinek megnyugtató és biztosító önazonossága. Proust karaktere ugyanis nem egy gondosan egyszínűre mázolt massza, hanem színes ecsetvonások, benyomások, impressziók rajzolata. Árnyékok. Létük a fény létének, illetve nem létének függvénye. Amikor a villany kialszik, ők összeomlanak. Eltűnnek, szétszóródnak, disszeminálnak, mégpedig a prousti dictio-ban... A jellemek beszédmódokká szelídülnek, grófok és grófnők, hercegek és hercegnők, homoszexuálisok és heteroszexuálisok beszédévé." [...]

„A szexualitás *Az eltűnt idő* egyik legizgalmasabb kérdését veti fel. Azt, hogy miként volt képes Proust ilyen megdöbbentő pontossággal, valódi átéléssel analizálni szexuális helyzeteket, szexuális viselkedéseket, mind a női, mind a férfi homoszexualitás tekintetében. *Az eltűnt időt* a szexualitás röntgenfelvételének kell tekintenünk. Marcel Proust az első igazán nagy író, aki ilyen precizitással írta le a homoszexualitás két nagy kategóriáját, a női, illetve a férfi homoszexualitást, anélkül, hogy azokat összekeverte volna. Általában úgy tartják – s ez volt Gide, Cocteau és a Nouvelle Revue Française álláspontja is –, hogy Proust szégyellte, s nagyon negatívan viszonyult saját szexualitásához. *A Szodoma és Gomorra* elején olvashatjuk a homoszexualitás prousti osztályozását. E szerint van olyan homoszexuális, aki a férfiakat szereti, van olyan, akinek csak homoszexuális lokalizációja van. Ez azt jelenti, hogy a heteroszexuális ember lehet időnként homoszexuális, időnként nem az, annak függvényében, hogy ez a lokalizáció előjön-e. Van transzvesztita, s végül megtalálható a homoszexualitás palettáján egy különös típus is, talán tényleg a legkülönösebb: a magányos homoszexuális. Ennek a kifinomult lénynek végsősoron egyetlen szexuális kommunikáció sem felel meg. Proust példája Charlus, de joggal gondolhatunk magára a narrátorra is. Proust ezen túl – történeti alapon – különbséget tesz a társadalom által természetesen elfogadott görög homoszexualitás és az ún. bibliai homoszexualitás között. Ez utóbbi a homoszexualitást bűnnek, a társadalmi normák áthágásának, isteni átoknak, szégyenfoltnak tartja. A meglepő tulajdonképpen az, hogy az előzőekben felidézett, történeti jelentésekkel megterhelt homoszexualitás Proust számára az üdvözülés egyetlen lehetséges formája. Regényében is a homoszexuális mondja ki a mások által nem látott igazságokat. Tehát a margón-kívülre-szoruló pozíciója az az egyetlen lehetséges hely, ahonnan egy homogén csoportról igazságot mondhatunk ki. Itt válik világossá, hogyan asszimilálja a homoszexualitásból következő marginalitást a zsidó marginalitással. De a zsidó származású, homoszexuális Proust nem tagja sem homoszexuális, sem zsidó csoportosulásnak. Valójában ez a prousti üzenet. Vagyis: csak egyedüli igazság létezik, s ez nem a homoszexuálisok csoportjában, de nem is a zsidók csoportjában van. Sem az Igazság, sem

a Szépség nem csoporttermék. A kérdés tehát már nem a hamleti 'lenni vagy nem lenni' hanem az, hogy *'benne lenni vagy nem benne lenni'*. Proust válasza természetesen ez utóbbi, hiszen számára minden kláneffektus, minden csordaszellem elviselhetetlen volt." [...]

„Albertine-t a prousti kritika nagyon gyakran Albert-nak véli. Úgy gondolják, hogy a névvel való játékkal Proust titkolni akarta homoszexualitását. Érdekes és elgondolkodtató ugyanakkor, hogy pszicho-analitikai értelemben Albertine karakterében semmiféle maszkulin nincs. Olyannyira nincs, hogy Proust éppen az ő személyiségén keresztül formálja meg a női homoszexualitás teljes képét. Mindezt olyan csodálatosan hihetően, olyan helytálló módon teszi, mintha ő maga leszbikus lenne. A női homoszexualitás bizonyos ponton igencsak meghatározó Proust személyiségében. Számára a női homoszexualitás áttetszőségénél, megragadhatatlanságánál fogva természetes dolog. Maga Proust mondja, hogy nincs női individuáció, hiszen minden nő személyiségének fejlődési útja egyik nőről a másikra helyeződik át, s ennek a folyamatnak nincs vége. Proust Albertine-hoz fűződő nyilvánvaló cinkossága leginkább arra enged következtetni, hogy ő maga is része lett a szavakon kívüli, a szimbolikust elkerülő dialógusnak, amely a nők közötti kommunikáció oly jól ismert dramaturgiája szerint nézések és érintések izgató játékává alakul. S ha már Proust kapcsán szexusról beszélünk, akkor Proustról, a leszbikusról kell beszélni. Mégis azt mondhatjuk, hogy Proust éppen a női homoszexualitásra jellemző nem-identitással, illetőleg magával az identitás hiányával azonosulva jut el saját nemi nem-identitásához, transzszexualitásához, azaz szexuális rögzülésének meghaladásához. Ennek az útnak a végén ugyanis a szexualitás minden formájának meghaladásával az írás áll. Gyakran merül fel a kérdés, mi is valójában az analízis vége. Lacan szerint saját nemünk megválasztásának pillanata. Ha az emberre jellemző *endémikus* homoszexualitásról beszélünk, az analízis vége az a pillanat, amikor elhatározom, hogy férfi leszek, vagy nő. Ez egy lehetséges megoldás, de van egy másik is. E szerint az analízis végén egyetlen nemet sem választunk magunknak. Nem tudatlanságból, még csak nem is gátlásosságból, hanem azért, mert a szexuális identifikáció a klán rendjébe íródik, amit Proust a 'bennelevéssel' leplez le. Mi marad ezek után? A diszkurzus polifóniája. Ez az, amit az analitikus Proust hall. Ekkor mindenféle szexuális identifikációra képes. De szexuson kívül." [...]

„Madame Verdurin, a kispolgárság tipikus alakja, vallásalapító. Három laikus vallás megszemélyesítője, az antiklerikalizmus, a szexualitás és a művészet vallásáé. Ez a három vallás tulajdonképpen egy: mindhárom fétis, helyettesítő. Az antiklerikalizmus mögött meghúzódó 'vallásból' nő ki a szexualitásban való hit. Eszerint az élet értelme a szexualitás. Az, hogy szeretünk. Életünk története azonos szerelmeink történetével. Ezt a hitet az az igencsak francia illúzió táplálja, amely egészen a szürrealizmusig uralja a francia irodalmat. Még hogy a férfi és a nő életének értelme az őrült szerelem, micsoda ötlet... Proust, a megtestesült szatíra, a kispolgári normák megcsúfolója egyáltalán nem hisz ebben. De Madame Verdurinek ma is vannak. Ők azok, akik úgy gondolják, hogy a művészek érzelmi életének ismerete elvezet a művészet uralásához, a művészet vallásához. A művészet ilyetén fetisizálása távol áll Prousttól. Mauriac írja, hogy Proust egész életét, egész testét az irodalomnak szentelte. Mintha haldoklása saját testének az irodalmi szövegbe való átültetése, áttöltése lenne. Hiszen az igazi élet semmit nem ér az írásban megtalált idő életéhez képest. Ennek a prousti magatartásnak semmi köze nincs ahhoz, amit Madame Verdurin kapcsán a művészet fetisizmusának neveztem." [...]

„Proust számára az írás átlényegülés. Könyvemben ennek a gondolatnak azaz az írást a léthez kötő elgondolásnak a megvilágítását a létről kérdező két filozófus, Hegel és Heidegger bemutatásával kezdem. A léttapasztalat dinamikájában ők mind a ketten két pillanatot különítettek el. Az első a megvillanás, az elővillanás, a megjelenés pillanata (Erlebnis, expérience sensorielle), amikor az Igazság, a Szépség, az Istenség, a galagonyabokor, vagy a madeleine megjelenik számomra. Ez az a megfoghatatlan, érthetetlen és kimondhatatlan pillanat, amikor a tárgy előtűnik. De ez az előtűnő tárgy egyedül, önmagában azonnal elájulna, azonnal eltűnne. Így szükségszerű a második pillanat: a megértés pillanata (Erfahrung, expérience cognitive). A dolgok szavak által való megérintéséé, amikor elmondom, elmesélem, esetleg értelmezem, hogy mi történt velem. Minden misztikus ezt teszi. Proust tapasztalata mégsem misztikus tapasztalat. Egyrészt azért nem, mert ez a megjelenülő sohasem önmagában, hanem mindig párosan villan elő. A legismertebb a *madeleine*-darab példája, amely hol az anyához, hol a nagynénihez kapcsolódik. A jelenlétében megragadható egység kettéhasadásáról van szó, amelynek következtében a lét azonnalisága megtörik, szétszóródik. Az ontologikus analogikussá válik. Vagyis az egység szétpermeteződik, szertefoszlik. Disszeminál. Ez kezdi ki a hit egységét is. Másrészt Proust, *A megtalált idő*ben a tudat és a valóság között elterülő keskeny szegélyről beszél. Ez a mondat nagyon fontos számomra, ugyanis arról győz meg, hogy Proust irodalmi tapasztalata nem misztikus tapasztalat. Tudniillik a misztikus tapasztalatban egészen közel kerülünk a pszichózishoz, ahhoz az állapothoz, amikor a dolgok a szavak, illetve a szavak maguk a dolgok. A mentális és a valós között ekkor valamiféle ozmózis áll fenn. Ezzel szemben Proust arra figyelmeztet, hogy a kettőt még ha keskenyen is, de szegély választja el egymástól. A dolgok nem szavak. Azt is tudja, hogy a tapasztalat létrehozható, s azzal tölti idejét, az elveszett idő keresésének idejét, ezt az igazán hosszú időt, hogy érzeteket, tapasztalatot konstruáljon. *A megtalált idő*ben mondja, hogy 'a képzeletem az egyetlen örömadó szervem'. Az 1908-as feljegyzéseiben *(Carnets)*, ahol már *Az eltűnt idő* foszlányai bontakoznak ki szemünk előtt, Proust azt írja, hogy nem hisz a szerelemben és a barátságban sem, mert idejét azzal tölti, hogy elmondja azokat. S amikor elmondjuk, kimondjuk, vagyis szimbolizáljuk ezeket az érzéseket, akkor törvényszerűen a közönyösség, az indifferencia állapotába helyezkedünk. Mindez a szépség szavakba foglalásával van összefüggésben, azzal a kifogyhatatlan prousti hittel, hogy a szó képes a végtelennel szembenézni. Végső soron azonban az írás mint munka minden hiten túl van: ez az, amit Proust az ateizmus új formájának tart. Ilyen szép és önostorozó munka eredménye az a boldog és 'ostorozott' (flagellált) mondat, amely a regényfolyam legutolsó mondatának lassú csonkításával született. A kéziratokból tudjuk, hogy *Az eltűnt idő* és *A megtalált idő* utolsó mondata eredetileg három oldalas volt. A Pléiade-féle végső változat az eredeti mondat töredéke csupán. Az utolsó mondat gondolkodás a halálról. A haldokló ember lassanként, szisztematikusan húzta ki azokat a szavakat, azokat a részeket, amelyek valamiféle módon a halálra utaltak. A haldoklónak – hiszen ez haldoklásának lényege – el kell tüntetnie azokat a helyeket, amelyek az önnönmaga monstruózus tapasztalatára, a halálra utalnak. De miért is monstruózus ez a tapasztalat? Azért, mert együtt jár az idő felfalásával. S amikor felfaljuk, megtaláljuk, megtestesítjük az időt, akkor már nem emberek vagyunk, hanem monstrumok, szörnyek, óriások. Saját szörnylétemet az alkotás folyamata előzi meg, amikor is nyelvemből, gondolataimból hosszantartó és fáradságos, örömökkel és gyötrelmekkel teli munkával apró, különös szépségű kristálydarabokat metszek ki..."

SZABÓ JÓZSEF

„Csak anyanyelvemen lehetek igazán én"

AZ ANYANYELVI TUDAT, A MAGYARSÁGTUDAT ÉS A NYELVHASZNÁLAT NÉHÁNY KÉRDÉSE SZLOVÁKIÁBAN

Régi fölismerés a nyelvtudományban, hogy a nyelv és a társadalom egymást kölcsönösen föltételező fogalmak, egy-egy nyelv keletkezésében, létezésében és fönnmaradásában eltéphetetlenül erős szálakkal láncolódik a társadalomhoz, a kisebb-nagyobb emberi közösségekhez. Egy-egy konkrét nyelv és az azt beszélő népesség egymással nagyon szoros kapcsolatban van, egymástól elválaszthatatlanok, s ha valamilyen (földrajzi, történelmi vagy bármely más) okból elválnak egymástól, önállóságuk előbb-utóbb megszűnik: a nyelv legföljebb holt nyelvként vagy még inkább – egyre halványuló nyomokban – csupán szubsztrátumként őrződik meg, a népcsoport pedig – esetleg elnevezését megtartva – idővel más nép(ek) közé olvadva tűnik el a történelem folyton változó színpadáról. Így olvadtak be a magyarságba például a besenyő néven ismert nomád török nép egyes csoportjai és a tatárjárás után viszonylag nagy számban letelepült, ugyancsak török nyelvű kunok, akiknek saját nyelve idővel elpusztult, s őseik hajdan volt nyelve legföljebb beszédük dallamában, hangképzésbeli sajátosságokban őrződött meg egy ideig, és beköltözésük nyomaként, valamint egykori nyelvük maradványaként – amint arra az etimológiai kutatások fényt derítettek – bizonyos helynevekben a népnevük, néhány szókészleti elemük pedig egyes magyar nyelvjárások tájszavaként maradt fönn napjainkig.

A különböző népek államiságának keretei, határai a középkorban – mint ismeretes – kevésbé voltak szilárdak és állandóak, mint például századunkban, és az egyes népek kisebb-nagyobb csoportjai különböző településtörténeti okokból – például a középkortól egészen napjainkig – más nemzetek, néprészlegek közé kerülhettek. Az ilyen, más ország(ok)ba elvándorolt közösségek – például létszámuktól, az új haza gazdasági, társadalmi és politikai körülményeitől, saját nemzeti-nemzetiségi öntudatuktól függően – különböző (időben változó) mértékben voltak – s vannak napjainkban is – kitéve a többségi nemzet beolvasztó hatásának, a többségi helyzetben lévő nép nyelvi hatásának. Ugyanez történik természetesen akkor is, ha egy-egy néprészleg – az országhatárok megváltoztatása folytán, anyanemzetétől elszakítva – a lakóhelyén maradva kerül más nép(ek) államiságának keretei közé. A különbözőképpen kialakult kisebbségi létből adódóan nagyon is érthető, hogy miért is ragaszkodtak s ragaszkodnak ma is anyanyelvükhöz, népük hagyományaihoz, szellemi kultúrájához azok a népcsoportok, amelyek más nyelvű nemzetek kötelékében éltek vagy élnek még napjainkban is. Ha az ilyen néprészlegnek szokásaik, hagyományaik megőrzése valamilyen oknál fogva nehézségbe ütközik, sőt hovatovább már lehetetlenné válik, utolsó szalmaszálként már csak anyanyelvükbe tudnak kapaszkodni. S hogy az egyén – különböző okoktól befolyásoltatva – meddig és miként tudja féltett kincsét, anyanyelvét megtartani, annak a valóságban sokféle árnyalata, változata lehetséges. Ezt a sok tényezőtől függő, korántsem könnyű nyelvi helyzetet, állapotot Koncsol László a következőképpen fogalmazta meg: „Vannak csak fülünkkel érzékelhető hasonulási jegyek: az idegen közegben élő

ember halkabban beszél, zártabban ejti a hangokat, egyre idegenszerűbb a hanghordozása, jobban kötődik szülőföldje nyelvjárásához, végül a beolvadás előrehaladott szakaszán olyan keveréknyelven és romlott kiejtéssel beszél, hogy a hallgató alig tudja eldönteni, vajon az illető tanulja vagy felejti-e anyanyelvét. Tudat, tudás, elszántság, lelkierő, nyelvesztétikai érzék, hűség, nyelv- és kultúraszeretet, vagyis intellektus, érzelem, akarat és erkölcs – a teljes ember próbája folyik az élet nyelvi csatáterein, főleg a peremvidékeken, s végvári csatározásainknak egyaránt vannak győzteseik, sebesültjeik és elvérzettjeik." (Az anyanyelvről. In: *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* Összeállította: Zalabai Zsigmond. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1987. 277–278.; a továbbiakban így rövidítem: A hűség nyelve.)

Ismeretes, hogy a magyarságon kívül aligha van még egy olyan nép, amelynek minden harmadik sarja – saját akaratából vagy akaratától függetlenül, ugyanazon helységben maradva – hazájától, nemzetétől elszakítva él, mégpedig többségét tekintve a szomszédos államokban, kisebb része még szétszórtabban, egészen távoli országokban. Ez a körülmény vonta maga után, hogy a kisebbségi helyzetű magyarság előbb-utóbb jórészt a kétnyelvűség állapotába került.

Több mint hetven éve annak, hogy a trianoni békeszerződést követő határváltoztatások következtében a felvidéki magyarság is egyik napról a másikra elszakadt hazájától, és a Csehszlovák Köztársaság államiságának keretei közé sodródott. Ez az anyanemzettől való kényszerű elszakadás – nem is szólva a későbbi megpróbáltatásokról (pl. a hontalanság keserves állapotáról) – mindmáig be nem gyógyult, mély sebeket ütött a félmilliónál is nagyobb lélekszámú szlovákiai magyar nemzetrészen. Az ellentéteket inkább egyes politikusok szították, a más nyelvű és más kultúrájú magyar és szlovák lakosság többnyire békességben élt egymással, ahogy ezt Duba Gyula szülőfalujának, Hontfüzesgyarmatnak és környékének lakóiról kifejtette: „A nyelvi és a vele összefüggő nemzetiségi kérdés ott élt a táj valóságában. Nem úgy élt ott, mint a megkülönböztetés vagy az ellenségeskedés lehetősége, hanem mint a változó történelmi létfeltételekhez való alkalmazkodás ismérve. Nemzetiségi viszályokat, tettleges összetűzéseket és tragédiákban kicsúcsosodó nyelvi ellentéteket nem ismer környékünkön a történelem. Békés táj volt ez, egymással nyugalomban megférő emberekkel. A nyelv nem különítette el egymástól a vidék lakóit, csupán jelleget adott nekik. A parasztember egészségesebben és gyakorlatiasabban gondolkodott annál, mintsem hogy nemzetiségi ellentétekkel torzítsa el az életét. Nemzeti téren nem elfogult, mert gondolkodását és hovatartozását nem az elvontabb nemzetkategória, hanem inkább a szülőföld, a vidék, az otthonhoz fűző szálak és a falvak egymáshoz való kölcsönviszonya határozza meg." (*Vajúdó parasztvilág.* Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1974. 54.)

Bár korszakonként változó mértékben, nyelvének megőrzéséért mégis mindenkor meg kellett és meg kell ma is vívnia mindennapi csatáját – miként a szomszédos országok hasonló nyelvi helyzetben élő magyarjainak – a szlovákiai magyarság minden nemzedékének és minden egyes tagjának, hiszen – még a magyarra kedvezőbb hatású helyi nyelvpolitika esetében is – a szlovák nyelvű környezet, mint a tenger hullámai a partot, szakadatlanul rombolja, rontja anyanyelvét. A legnyomasztóbb idők a II. világháborúval és az utána következő fájdalmas hontalanság és kitelepítés éveivel nehezedtek a szlovákiai magyarokra. Erre az időszakra Gál Sándor így emlékezik: „1944-ben mindössze egyetlen hónapot jártam, járhattam iskolába. S két (vagy három?) év múlva folytathattam csak – de akkor már a szlovák nyelvű iskolában, ahol minden szót el tudtam olvasni, amit a tanítókisasszony felírt a táblára, de az elolvasott szók közül egyet

sem értettem... Nem hiszem, hogy kisgyermeket érhet ennél tragikusabb nyelvi élmény! Máig él bennem! [...] Azóta vallom, hogy a nyelvi kiszolgáltatottság minden kiszolgáltatottság mélypontját jelenti, melyet semmilyen oldószer nem old fel. Számomra, számunkra a negyvenes évek középső szakasza jelentette a nyelvi kiszolgáltatottságot. Érzékeny évek voltak ezek, de ahelyett, hogy fogékonnyá tettek volna, elriasztottak, tétovává tettek. Állandó félelem költözött belém." („Idősanyám". In: A hűség nyelve. 272.)

A negyvenes évek végétől kedvezőbbre fordult a magyarság helyzete általában is, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a magyar nyelv használatának különböző színterein – az 1950-es évektől egészen napjainkig – felhőtlen körülményeket teremtett a (cseh)szlovákiai nyelv- és oktatáspolitika. Az is igaz ugyanakkor, hogy a valóság, a mindennapi gyakorlat és a hivatalos nyelvhasználatra vonatkozó jogszabályok, az alkotmány adta lehetőségek – a magyar és a szlovák állampolgárok hibájából egyaránt – nemegyszer elváltak egymástól, ezért még napjainkban is sok tennivaló vár mindazokra, akik ezen a téren változtatni tudnak és változtatni is akarnak (l. részletesebben: Gyönyör József: Anyanyelvünk használatának néhány időszerű kérdése. In: A hűség nyelve. 44–59).

Azóta, hogy 1992 szeptemberétől a pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén dolgozom vendégtanárként, természetesen nemcsak az foglalkoztat, hogy tanítványaim mennyire készülnek föl egy-egy szaktárgyi órára és az éppen aktuális vizsgára, hanem – magyar nyelvi-nyelvtani problémáik és időnkénti nehézségeik láttán – az is nagyon érdekel, hogy milyen anyanyelvi ismeretekkel és fölkészültséggel kerül(het)tek be az egyetem magyar szakára. Szemináriumi foglalkozáson és vizsgán ugyanis nemegyszer támadt olyan érzésem, hogy a szóban forgó kérdés, problematika egyik-másik hallgatónak azért (is) okoz gondot, mert még nem tudta igazán ledolgozni azt a hátrányt, ami korábbi (általános és középiskolai) tanulmányai idején keletkezett, mégpedig nem föltétlenül mindig a saját és/vagy a tanára(i) hibájából, hanem esetleg az anyanyelvi képzés helyzetéből eredő okok miatt.

Nem kevésbé foglalkoztatott az a kérdés is, hogy vajon miként vélekednek tanítványaim az anyanyelv azon szerepéről, amelyet idegen nyelvi környezetben a magyarságtudat ébren tartásában és megőrzésében betölthet, s hogy vajon milyen feladatot jelent ez majd nekik későbbi munkájukban, különösen akkor, ha tanárként tevékenykednek, hiszen a magyar szakosok teendői és a mindennapi életben (az iskolai tanórán és azon kívül) adódó lehetőségei a nyelvi tudat, az identitástudat formálásában nem lebecsülendők, s így a rájuk háruló felelősség sem csekély. Egy szlovákiai magyar tanárnak (elsősorban természetesen a magyar szakosnak) például megfelelő véleményt kell kialakítania arról, hogy miképpen ítélje meg a tanulók nyelvhasználatában jelentkező nyelvjárásiasságot. Szilárd meggyőződésem, hogy pl. a tájnyelvi ejtésmód és szóhasználat megrovása, netán üldözése még Magyarországon is súlyos hiba volna, a szlovák nyelvi környezetben lévő magyar nyelvjárások sajátságainak megbélyegzése és irtása pedig még nagyobb vétek, meggondolatlan cselekedet lenne, a szlovákiai magyarság nyelvhasználatában ugyanis a nyelvjárásoknak a szerepe jóval nagyobb, mint a magyarországi körülmények közepette. Ezt saját tapasztalataim és a szakirodalom alapján egyaránt állíthatom. Kovács László pl. a magyar nyelv szlovákiai helyzetével kapcsolatban Deme László véleményét idézi, amely szerint anyanyelvünk használata „két szinten eleven: a legalsón és a legfelsőn, azaz a családi és családias érintkezésben, másrészt a publicisztikában és az irodalomban", majd a következőket fűzi hozzá Deme

szavaihoz: „Ez egyúttal azt jelenti, hogy beszélt rétege lényegében csak egy van, az, ami a családi és családias érintkezésben használatos, s ez természetesen az élő nyelvjárás. [...] A csehszlovákiai magyar beszélők közül a köznyelvet csupán az értelmiség használja, annak is csak a humán rétege, s ezek közül is leginkább a pedagógusok." (Kísérlet a diglosszia állapotának fölmérésére alapiskoláink tanulóinak és tanítóinak beszédében. In: A hűség nyelve. 178–179.)

Mivel a magyar szakos hallgatóim többsége szintén erős szálakkal kapcsolódik saját nyelvjárásához és ugyanakkor a magyar köznyelvi normát is igyekszik nyelvhasználatában megközelíteni, elérni, ezért arra is kíváncsi voltam, hogy tanítványaimnak mi a véleménye a nyelvjárásokról és a nyelvjárásias beszédmódról, szégyellik vagy vállalják-e tájszólásukat a szlovákiai magyar környezetben, és milyen a nyelvi viselkedésük akkor, ha hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon tartózkodnak. Különböző alkalmakkor velük beszélgetve azt tapasztaltam, hogy nyelvhasználatuk bizonyos elemeiről nem is mindig tudják pontosan, hogy egyáltalán tájnyelvi sajátságnak tekinthető-e vagy sem. Ennek tudatosulásához természetesen alaposabb nyelvészeti fölkészültség is szükséges és bizonyos időbeli távlat, amelynek szerepét Duba Gyula találóan fogalmazta meg: „A nyelvi emlékek olyanok, mint a búvópatak csörgedező ágai a föld mélyében, sokáig jeltelenül meglapulnak a tudatunk mélyén, elrejtőznek a világ elől, önmagunk elől is, majd egy véletlen gondolattársítás révén feltörnek a tudatalattiból, pillanatig sziporkázva tündökölnek, aztán újra elenyésznek. Rég elfelejtett szavak születnek így újjá, tiszavirág-életűvé, egy pillanatra elgondolkoztatnak, megmosolyogjuk őket, és újra elfelejtjük." (Puruttya. In: A hűség nyelve. 171.)

A Komenský Egyetem magyar szakos hallgatói körében szerzett eddigi (többnyire esetleges) benyomásaim, tapasztalataim alapján, melyeket az előzőekben már röviden kifejtettem, az a gondolatom támadt, hogy hasznos volna arról tájékozódni: vajon miként vélekednek tanítványaim az anyanyelv, a nyelvhasználat, a szülőföld- és magyarságtudat összefüggéseiről, s hogy mint leendő tanárok, vajon milyen szerepet szánnak ezen a téren maguknak. Felfogásuk, véleményük egyrészt azért érdemelhet figyelmet, mert egyáltalán nem lényegtelen, hogy a szóban forgó kérdésekről miként gondolkodnak mint fiatalok; másrészt amiatt is – s ez talán még lényegesebb –, hogy belőlük egy-két év múltán a szlovákiai magyarság felnövekvő nemzedékének nevelői, oktatói lesznek. Erre a gondolatra, az iskola, a tanárok ezzel kapcsolatos teendőire helyesen utalt Csáky Károly is: „A nemzetiségi iskolákban felnövekvő fiatalságunk anyanyelvünk, kisebbségi létünk és kultúránk megmaradásának, továbbélésének legszilárdabb biztosítéka lehet. A jó eredmény viszont kemény és felelősségteljes oktató-nevelő munkát kíván, határozott pedagógusokat." (Szülőföld és anyanyelv diákszemmel. In: A hűség nyelve. 105.)

A fölmérést 1995 februárjában végeztem, mégpedig a III. éves hallgatóim egyik óráján, ahová kérésemre néhány IV. éves tanítványom is eljött, és válaszolt – természetesen mindnyájan név nélkül – a föltett kérdésekre. Az írásos fölmérés előtt egy héttel röviden ismertettem vizsgálódásom célját és a kérdéseket is, de azokat nyilvánvalóan nem jegyezhették föl, hiszen nem előre megírt válaszokra voltam kíváncsi, hanem olyanokra, melyeket a tanórán fogalmaztak meg a rendelkezésükre álló negyvenöt perc alatt. Mivel a középiskolához életkorban, gondolkodásmódban még közelebb lévő egyetemisták felfogása, vélekedése is érdekelt, ezért I. éveseket is megkértem arra, hogy fejtsék ki véleményüket a szóban forgó kérdéskörről. Az órán megjelent kilenc diák mindegyike válaszolt a kérdésekre, melyeket akkor hallottak először, s így nem volt

módjuk arra, hogy esetleg előre is töprengjenek a válaszadáson. Végül is összesen huszonkilenc magyar szakos egyetemi hallgató vett részt a fölmérésben, azaz a Komenský Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén tanulóknak nagyjából a negyedrésze. A megválaszolandó kérdések a következők voltak: 1. Mit jelent számomra magyarnak lenni? 2. Miért fontos az anyanyelv, és milyen a helyzete, szerepe a szlovák nyelvi környezetben? 3. Milyen nyelvi szituációban törekszem a köznyelvies, illetőleg a nyelvjárásias beszédre? 4. Mit jelent számomra a szülőföld és Magyarország, és milyen hatásuk van nyelvhasználatomra? 5. Milyen feladatok várnak rám mint leendő magyartanárra az anyanyelv- és magyarságtudat kialakításában, formálásában?

Mivel gondolati, tartalmi szempontból a kérdések mindegyike meglehetősen bonyolult, szövevényes és egy része formai (mondatszerkezeti) tekintetben is összetett, s mivel a hallgatóknak viszonylag rövid idő alatt kellett rájuk válaszolni, ezért a kitűzött feladat teljesítése korántsem volt könnyű. S bár egyik-másik kérdésre rövid válaszok is születtek, elnagyolt, összecsapott dolgozat egyetlenegy sem akadt, a hallgatók nagy többsége megfontoltan és kellő alapossággal, részletességgel fejtette ki véleményét. Ahány diák, természetesen annyi megközelítésmódja fogalmazódott meg a fölvetett kérdéseknek. A válaszokból készített elemző összegzésben igyekeztem olyan összképet megrajzolni, amely a huszonkilenc hallgató fejtegetését, fölfogását lehetőleg jellemzően és hűen tükrözi. A legárnyaltabb és legtalálóbb véleményekből viszonylag gyakran idézek is, azt gondolom ugyanis, hogy nemcsak a dolgozatokból leszűrhető általános megállapítások lehetnek tanulságosak, hanem talán még inkább érdekesek és figyelemre méltóak az egyetemistáknak mint leendő tanároknak a megnyilatkozásai is.

Az időkeret viszonylag szűk volta és a téma bonyolultsága miatt már az első kérdés is fejtörést okozhatott. Hogy mit jelent magyarnak lenni, azt ugyanis érezni, bevallani nem nehéz, megmagyarázni, részletesen kifejteni azonban korántsem könnyű, hiszen a magyarságtudat kialakulását – a kisgyermekkortól az életfölfogásunkat, gondolkodásmódunkat gyakran meghatározó kamaszkoron át az érett felnőttkorig – objektív és szubjektív tényezők egyaránt befolyásolják. Magyarnak lenni mást jelent az anyaországban, mást pl. az amerikai magyarok körében, és megint mást a Magyarországgal szomszédos államokban. Az utóbbi esetben nem csupán az egyes országok között lehetnek és vannak is különbségek az ottani magyarság helyzetét, különböző életlehetőségeit illetően, hanem ugyanazon államon belül is, hiszen mások a körülményeik pl. a tömbökben, illetőleg a szórványokban élő magyaroknak, olykor nagyobb eltérések lehetnek ezenkívül kisebb-nagyobb régiónként, tájegységenként és településenként is. Hogy e különbségeknek a hallgatók is tudatában vannak, arra közvetve vagy közvetlenebbül fejtegetéseikből is fény derül. Többen is megfogalmazták: mennyire fontos, hogy az ember a mindennapi élethelyzetekben (pl. buszon, boltban vagy kollégiumi szobaközösségben) magyarul is meg merjen szólalni, s hogy sohase szégyellje magyarságát, hanem mindenkor bátran és büszkén vállalja. Ugyanakkor azt is kifejtették, hogy meg kell ismerni és el kell fogadni más nemzetek kultúráját, nyelvét és különféle eredményeit is. Az egyik dolgozatban például a következőket olvashatjuk: „Magyarnak születtem, magyar nemzetiségűek a szüleim, nagyszüleim, én is annak vallom és természetesen érzem is magam. Számomra ez egy természetes állapot. Az anyanyelvem magyar, a magyar kultúrát tartom sajátomnak. Én amolyan csendes magyarnak érzem magam; nem szégyellem magyarságom, mindig ki is állok mellette, de nem tekintek az egészre »szemellenzősen«, tehát minden más kultúrát elismerek, a többi nyelvet is; meghallgatom, elgondolkodom a magyarokat érintő kritikákon is. Viszont nem han-

goztatom hovatartozásomat sose hangos szóval, melldöngetéssel." – Nem kevés azoknak a száma sem, akik szerint az a legfontosabb, hogy az egyén életét emberség hassa át, s mindenki – tartozzon bármelyik nemzethez is – a szó legnemesebb értelmében mindenekelőtt ember legyen. Ezt a gondolatot, valamint a kisebb-nagyobb közösségekhez való tartozás fontosságát és a magyarságtudat egy-két ismérvét így fejtegeti az egyik dolgozatíró: „Azt hiszem, a legtöbb ember számára fontos, hogy tartozzon valahova, valakikhez. Családhoz, barátokhoz és ha nagyobb közösségben gondolkozunk, nemzethez. Magyarnak lenni ugyanannyit jelent, mint más nemzetiségűnek az adott nemzethez tartozni. Nem kiváltság, nem valami különleges előjog, de éppígy nem is hátrány, nem szabad, hogy az legyen. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy nem fontos, csak úgy gondolom, nem az az elsődleges, hogy magyar, hanem az, hogy EMBER. Hogy igyekszik türelmes, megértő, baráti lenni, és közben azt tudatosítani, hogy magyar. Hogy odafigyel és büszke arra, amit a magyarok tudnak, elérnek; legyen az művészeti vagy sportteljesítmény. Ez nagyon összetett dolog. Egy érzés számomra, mely igazán fontos, de mint a legtöbb érzést, mely valahol belül lakozik, szavakba foglalni nagyon nehéz."

A második kérdés összetettségével is összefügghet, hogy az első felére (miért fontos az anyanyelv?) mindenki hosszabb-rövidebb választ adott, a második részére (milyen a helyzete, szerepe a szlovák nyelvi környezetben?) viszont a hallgatóknak nagyjából csupán a fele válaszolt. Lehet, hogy ebben a figyelmetlenség játszik közre, de az látszik valószínűbbnek, hogy – noha nevüket nem kellett föltüntetni a válaszadásban – többekben kisebb fokú félelem vagy legalábbis óvatosság munkált, vagy pedig – teljességgel az sem zárható ki – esetleg bonyolultnak, nehéznek találták a kérdés második felének megválaszolását.

Az anyanyelvet (szinte kivétel nélkül) egyik legfontosabb kincsüknek tekintik, olyan eszköznek, amellyel a legárnyaltabban, a leghívebben tudják magukat kifejezni, ahogy ezt – a címben is szereplő sorban – Kosztolányi oly találóan megfogalmazta: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én." Többen megemlítik, hogy a magyar nyelv birtoklása azért is fontos számukra, mert egyrészt általa megismerői és élvezői lehetnek a gazdag és értékes magyar irodalomnak, másrészt az anyanyelv megőrzése lehet a záloga a szlovákiai magyar nemzetrész megmaradásának, hiszen a közösnyelvűség az egyének közötti szoros összekötő kapocs szerepét tölti be, s az összetartozás érzését sugallja és erősíti. Az egyik hallgató így ír erről: „Az anyanyelv [...] szlovák nyelvi környezetben számomra az összetartozás érzését szimbolizálja. Itt pozsonyi szlovák környezetben beszédbe elegyedek olyan magyarral is, ha véletlenül találkozunk, akivel otthon esetleg csak köszönünk egymásnak. Szlovákok előtt is használom, büszke vagyok rá, a szlovák ismerőseimnek szívesen mondok magyar szavakat." S ha mindehhez saját élményeimet, tapasztalataimat is hozzáfűzhetem, akkor azt mondhatom, hogy a Pozsonyban töltött napjaim során én is gyakran éreztem úgy, amikor – boltban, autóbuszon vagy bárhol – magyarral hozott össze a sors, mintha régi ismerőssel találkoztam volna, noha akkor beszéltem vele először. Egyéneket és kisebb-nagyobb közösségeket (egy-egy falut, egy-egy népen belüli táji-etnikai csoportot, egy-egy nemzetrészt vagy nemzetet) összekötő erős kapocs a közös nyelv, amelynek meg- és összetartó erejét a megszokott hazai, otthoni környezetben kevésbé érezzük, mint idegenben. Külföldön valahogy meghatványozódik a szerepe, megnő a jelentősége. Ha idegen nyelvi környezetbe kerül az ember – még akkor is, ha jól beszéli más népek nyelvét –, egy idő után nagyon hiányzik nemcsak az otthon, hanem a nyelv is, s ezért egy-egy magyar új-

ság, könyv vagy magyarul hangzó rádióműsor is élményt, örömet tud szerezni. Érthető tehát, hogy minden nép és más állam keretébe jutott nemzetrész szívósan, makacsul ragaszkodik nyelvéhez, mint kultúrájának megtartójához és létének, fennmaradásának végső letéteményeséhez. A dolgozatírók egyike a következőképpen vall erről: „Nyelv nélkül nincs nemzet, és ha elveszíteném vagy megváltoztatnám anyanyelvemet, a nemzetiségemet veszíteném el. Ezért egyértelmű, hogy ha mi, magyarok itt Szlovákiában meg akarunk maradni, elsősorban anyanyelvünket kell megőriznünk. Kell!"

Többen aggódnak a magyar nyelv jövője, sorsa miatt, és félve tekintenek az anyanyelvre rátelepedő szlovakizmusokra, melyeknek terjedését – főként az egyes szakmák esetében – napjainkban már nemigen lehet megakadályozni, ugyanis a különböző mesterségek, ipari szakmák elsajátítása szlovák nyelven történik. Az egyik diák szomorú példaként említi; néha előfordul, hogy egyes szlovákoknak nem tetszik, ha magyar szót hallanak, sőt arra is van példa, hogy a magyarul tudó elárusító a magyarul hozzáforduló vevőnek szlovákul felel vissza – majd így folytatja dolgozatát: „Ennek ellenére mégiscsak azt gondolom, hogy nem olyan rossz a helyzet a szlovákok és magyarok között, mint ahogy gyakran a politikában az tükröződik, kiéleződik." Figyelemre méltó és tanulságos a következő hallgatói vélemény is: „Anyanyelvem [...] a szlovák nyelvi közegben alárendelt szerepben van. Ez sajnálatos tény, mert használata egyre inkább a magánéletre korlátozódik. Az anyanyelv azért fontos számomra, mert csakis ezen a nyelven tudom magam maradéktalanul megvalósítani. [...] Az anyanyelv ezenfelül egy közösséghez való tartozást jelent – lassan már csak ez marad kapocsként köztünk és a máshol (Magyarország, Erdély stb.) élő magyarság között."

A harmadik kérdésre általában rövid válaszok születtek. Hogy mikor melyik nyelvváltozatot (a köznyelvi formát vagy a nyelvjárásias beszédet) használják, azt a konkrét nyelvi helyzet határozza meg: iskolában, egyetemen, hivatalos helyen, idegennel való érintkezésben vagy pl. Magyarországon jártukban inkább a köznyelvi norma szerinti megnyilatkozásra törekszenek, otthoni (családi, baráti) környezetben vagy jó ismerősök körében viszont a nyelvjárásias kifejezésmódot tartják természetesnek. Egykét hallgató azt is megemlítette, hogy ha máshonnan, távolabbi vidékről tér haza, akkor „a köznyelvies stílus valahogy automatikusan eltűnik", és könnyedén, szinte észrevétlenül vált át az otthoni nyelvjárásra anélkül, hogy arra kicsit is törekednie kellene. Az a tapasztalatom, hogy a szlovákiai magyarok körében a nyelvjárásoknak jóval nagyobb a szerepe, mint Magyarországon. Örvendetesnek tartom, hogy a tájnyelv használata és megbecsülése a pozsonyi magyar szakos hallgatókra is általában jellemző. Egyetlen diák írta a huszonkilenc közül, hogy ő otthon, családi környezetben is a köznyelvies beszédre törekszik. Ezzel szemben egy másik hallgató anyanyelvjárásának a mindennapi nyelvhasználatában betöltött szerepét és fontosságát hangsúlyozza: „Rám nagy hatással van a mátyusföldi nyelvjárás, ugyanis ezt a nyelvjárást sajátítottam el már kicsi koromtól fogva, mondhatom, hogy ez a valódi anyanyelvem, és nem a magyar köznyelv. Szüleimmel, barátaimmal, falubeliekkel és azokkal, akik ismerik ezt a nyelvjárást, igyekszem nyelvjárásiasan beszélni... Viszont iskolában vagy valamilyen hivatalos helyen szerintem illendőbb a köznyelvies formát használni. Ehhez próbálom magam tartani, noha nem mindig sikerül, ugyanis már gyermekkoromban a nyelvjárási formát sajátítottam el."

Bizonyára a nemzetiségi léttel és a szlovákiai magyarság történetének sok nehézséggel, megpróbáltatással és szenvedéssel teli előzményeivel függ össze, hogy leginkább a negyedik kérdés taglalásában térnek el egymástól a vélemények, de a problémakör

összetettsége is közrejátszhat abban, hogy terjedelemben és főként tartalmilag nagyobb különbségek jellemzik a kifejtett válaszokat. Van olyan hallgató, aki nem érez különösebb ragaszkodást szülőföldjéhez, ezért el tudja képzelni, hogy más országban is tudna élni. Egy másik vélemény szerint nem a szülőföld a fontos az ember életében, hanem a család és a barátok összetartó ereje, s ha ők, a szerettei vele vannak, bárhol boldog és elégedett tud lenni. Van, aki Magyarországot, van, aki Szlovákiát tekinti hazájának. Ilyen sarkított véleménynyilvánítás csak egy-egy dolgozatban fordul elő. A hallgatók nagy része árnyaltabban fogalmaz, és részletesebben kifejti, hogy mit jelent számára a szülőföld, a szűkebb haza, és milyen szerepet tölt be életében, nyelvhasználatának alakulásában a Magyarországgal való kapcsolata. Az egyik diák így vall erről: „Magyarország az anyaországot jelenti, mégis külföldön érzem magam, ha ott vagyok, azaz nem érzem azt a kötődést, amit szűkebb szülőföldem iránt érzek. Szellemi feltöltődésre Magyarország ideális hely, nyelvhasználatomat is nagymértékben befolyásolja – frissebbé, »naprakészebbé« teszi, sok új kifejezést (szleng, neologizmusok) ismerek meg." Egy másik dolgozatban a következőket olvashatjuk: „Magyarország fontos nekem, kedvelem, mindig szívesen utazom oda, de nem az otthonom. Persze Szlovákia nem jelent többet, nem az ország a fontos, hanem a szülőföldem. És ez nem Szlovákia, hanem a falum, a gimnáziumom és ezek környéke."

Nekünk, magyarországi magyaroknak nagyon tanulságosak azok a fejtegetések, amelyek konkrétan rámutatnak arra, hogy hallgatóim miért érzik magukat idegennek, ha Magyarországon járnak. Ilyen kritikai észrevételt is tartalmaz a következő dolgozatrészlet: „A szülőföldem az elsődleges, a legfontosabb, hisz itt nőttem fel. Magyarország hatással van nagyon rám, de nem tekintem otthonomnak még tágabb értelemben sem. A tapasztalatom az, hogy Magyarországon mi idegennek számítunk (szlovákoknak vagy cseheknek), sokan hihetetlennek tartják, hogy ismerjük a magyar kultúrát, színészeket, írókat stb., sőt abban sem biztosak, hogy mi otthon egymás közt magyarul beszélünk-e." A magyarországi köznyelvies kiejtést többen követendő mintának tekintik, és Magyarországon járva kevésbé beszélnek nyelvjárásiasan, mint szülőföldjükön. Néhányan viszont idegenkednek a magyarországi beszédtől, s még a rádióban és a televízióban elhangzó kiejtést sem találják szépnek, különösen a pesties ejtésváltozatot marasztalják el. Megjegyzem, hogy a budapesti kiejtésben pl. a nyílt *e* és a zárt *ë* közötti *e* hangokat, az *á* előrébb képzett, *é*-be hajló változatát, a magyartalan hanglejtésformákat (pl. a szólam- és mondatvégek dallamának felkapását) magam sem tartom szépnek, még kevésbé követendőnek. A szülőföld és Magyarország szerepe talán a legárnyaltabban a következő fejtegetésben fogalmazódott meg: „A szülőföld nekem tulajdonképpen azt a nyelvjárási területet jelenti, amely szülővárosom körül található, de ez szituációtól függően változik: vagyis ha Magyarországon vagyok, akkor az egész Felvidék is szülőföldemnek számít Magyarországgal szemben, viszont ha Pozsonyban, akkor a keletebbre fekvő területek, és ha valami szomszédos városban, akkor csak saját szülővárosom és környéke. Magyarország is természetesen sokkal többet jelent, mint más külföldi állam, hiszen nemzetem nagy részének hazája, de nem azonos az én hazámmal, kissé idegen, ami, azt hiszem, természetes, hiszen nem ott élek. Nyelvhasználatomra több hatással van szülőföldem, pontosabban a Felvidék nyelvhasználata, mint a magyarországi. Még a tömegkommunikációs eszközök sincsenek – szerintem – olyan nagy hatással, mint azt gondolják. És Magyarországgal szemben mi konzervatívabbak vagyunk."

Az ötödik kérdésre általában tömör és egymáshoz nagyon hasonló válaszokat kaptam, az anyanyelv- és magyarságtudat kialakításában, formálásában ugyanis szinte mindnyájan a magyartanár szerepét hangsúlyozták, akinek nemcsak a magyar nyelv és irodalom megtanítása, megszerettetése a feladata, hanem – amennyire lehetséges – a magyarság történetének, kulturális örökségének, hagyományainak megismertetése is. Néhányan azt is megemlítik, hogy ennek a szerteágazó feladatnak a sikeres megoldásában a tanár személyes példamutatásának igen nagy szerepe van. Az egyik hallgató például a következőket írta erről: „Magyartanárom érte el nálam, hogy tudatosult bennem, magyar vagyok. Nem tudom, hogyan csinálta, de azt hiszem, így kell ezt tenni. Nem direkt módon azt mondani a gyereknek: »Na fiam, tudatosítsd, magyar vagy...« meg ilyesmi; finoman, hogy az maga jöjjön rá: ez vagyok és ez fontos. Azt hiszem, az irodalomtanítás nagyon fontos és a nyelv is, figyelmeztetni bizonyos finomságokra, hogy azt érezze: nahát, ez igen, ez a magyar nyelv fantasztikus, hogy ilyeneket ki lehet vele fejezni." Az ötödik kérdésre kapott válaszokat megkülönböztetett érdeklődéssel olvastam, és mivel elnagyolt, felületes vélemény alig akadt, a hallgatók túlnyomó többsége nagy felelősséggel, igazi hivatástudattal vallott az iskolában rá váró nehéz és egyszersmind nemes feladatokról – ez még az egyetemi tanulmányaik kezdetén tartó I. évesekre is jórészt érvényes –, ezért megnyilatkozásaik jóleső érzéssel, igaz örömmel töltöttek el. Kell-e, lehet-e egy leendő tanár elé szebb célt kitűzni annál, mint amit az egyik hallgató ekképpen fogalmazott meg: „Minden alkalmat meg fogok ragadni, hogy ne csak tanítsam a magyar irodalmat és nyelvet, hanem közben, szinte észrevétlenül a diákokba oltsam a magyarságtudatot úgy, ahogy azt az én magyartanárom tette. Egyszerűen csak meg kell szerettetni velük a magyar irodalmat, a magyar nyelvet, rámutatni szépségeire, egyediségeire. Tudom, hogy ez valójában nem is egyszerű. Mert ehhez még meg kell ismertetni őket kultúránkkal és hagyományainkkal is." Úgy vélem, hogy ezen szép célkitűzés olvastán-hallatán korántsem meglepő, hogy ugyanő arra a kérdésre, mit jelent számára magyarnak lenni, a következőképpen válaszolt: „Nemcsak azt jelenti, hogy magyar az anyanyelvem, hogy magyarul beszélek, hanem az egész magyar kultúrát, történelmet, hagyományt. Büszke vagyok rá, hogy a magyar nemzet megmaradt Európában olyan népekkel körülvéve, akik között még ma is idegennek hat némelyek szemében. Én csak pozitívumnak tartom, hogy így ötvöződtek ebben a nemzetben ázsiai és európai vonások egyaránt. Akkor érzem magam magyarnak, és akkor örülök igazán annak, hogy magyar vagyok, amikor nagy költőink, íróink műveit olvasom, amikor igazi népzenét hallok, néptáncot látok, ill. festményt vagy más képzőművészeti alkotást vagy épületet, amiben a magyar jelleg látható; ha a Toldit olvasom, ha egy juhásznótát hallok, ha gyimesi csángókat látok táncolni."

Remélem, hogy a társadalmi környezet, a szlovákiai oktatáspolitika sem gátolja terveik valóra válását, és abban is reménykedem, hogy a megkérdezett hallgatókban tanár korukban is lesz elegendő erő, tettrekészség, kitartás és bátorság ahhoz, hogy elképzeléseiket megvalósíthassák. Bízom benne, hogy hasonló gondolkodásmód jellemzi – Pozsonyban és Nyitrán egyaránt – azokat a diáktársaikat is, akik nem vettek részt a fölmérésben. Ha ez így van, akkor a szlovákiai magyarok anyanyelv- és magyarságtudata kialakításának és megőrzésének egyik – nem lényegtelen, de önmagában még korántsem elegendő –, az iskolai oktatásban megvalósítható föltétele a következő évtizedekre nézve biztatónak, reménykeltőnek látszik. Nem kevésbé fontos a szlovákiai magyarság tudatának formálásában és megmaradásában a magyar nyelvű szépirodalmi alkotások és egyéb (helytörténeti, nyelvészeti, néprajzi stb.) munkák kiadása, az iro-

dalmi, kulturális folyóiratok, a közéleti heti- és napilapok megjelentetése, a magyar vallásközösségek összetartása, az anyanyelvű színház(ak) és különböző hagyományőrző együttesek folyamatos működése, továbbá minden olyan intézmény, szervezet fenntartása, amely a magyar nyelv és kultúra ápolását, a szlovákiai magyar nemzetrész azonosságtudatának erősítését szolgálhatja. Mindez együttesen is csupán az egyik előfeltételt jelenti. Ahhoz, hogy a szlovákiai magyarság otthon érezze magát szülőföldjén, elengedhetetlenül szükséges az is, hogy a többségi helyzetben lévő szlovákság és annak minden hatalmi szervezete igazságos nyelv- és oktatáspolitikát folytasson, és Szlovákia minden egyes néprészlegének – köztük a magyarságnak is – nemzetiségi, vallási hovatartozástól függetlenül mindenkor egyenlő gazdasági és kulturális lehetőségeket teremtsen, olyanokat, melyekre pl. Dél-Tirolban, Finnországban, Spanyolországban szép és követendő példákat találunk. Hogy ez megvalósul-e – s ha igen, mikor –, az olyan nehéz kérdés, melyre senki sem tudhatja a választ, de abban lehet és kell is reménykednünk, hogy előbb-utóbb kedvező fordulat következik be. S addig? Érthető és természetes, hogy a szlovákiai magyar nemzetrész minden tagjának a maga posztján mindent el kell követnie anyanyelvéért, kultúrájának és hagyományainak megőrzéséért, magyarságának megtartásáért. Tudom, hogy ezt ezerszer könnyebb kimondani és leírni, mint – kinek-kinek saját családjáért küzdve-küszködve, olykor hátrányokat, nehézségeket is elviselve – szívós kitartással, makacs következetességgel egy nemzetrész jövőjéért naponta tenni, naponta munkálkodni. Igen nagy feladat ez, de nem reménytelen. A magyarság történetének nem egy olyan időszaka volt, amikor népünk egésze vagy kisebb nemzetrésze hosszabb-rövidebb ideig arra kényszerült, hogy nyelvét, kultúráját más népek és nyelvek erős hatása, rátelepedése közepette kellett megőriznie. Korántsem véletlen, hogy a magyar nyelv féltő szeretete és a fennmaradásáért való aggodalom vissza-visszatérő téma irodalmunkban. Ez alól – népünk és nyelvünk XX. századi sorsának alakulása folytán – a jelenkor sem kivétel. A magyarságnak és anyanyelvének jövőjébe és teremtő erejébe vetett hitet nekünk is meg kell őriznünk, és – a nagy elődök nyomdokain haladva – naponta megújuló tettekkel kell nyelvünk és magyarságtudatunk erősítéséért, megtartásáért munkálkodnunk, ahogy ezt Rácz Olivér oly szépen és találóan megfogalmazta: „Nem is a nyelvet féltem: a tudatot féltem. A tudat nevében fohászkodom a nyelvhez, amelyet a mécsvilágnál görnyedő Bessenyei épített, Katona József lúdtollal szépített, a béklyókon győzedelmeskedő Kazinczy csiszolt; nyelv, amelyhez Berzsenyi fohászkodott, amelynek szárnyán Kölcsey a habok fölé lebegett és Ady, Kosztolányi, Radnóti a szirtek és az iszonyatok fölé emelkedett – nyelv, te megtartó és megőrző erő, ébredj, védd magad, szólalj meg!" (Kicsi anyanyelv. In: A hűség nyelve. 270).

KRITIKA

Szirák Péter: Grendel Lajos

Szirák Péter Grendel-monográfiájának kétségtelen (és teljesen megérdemelt) a sikere. Maga a tárgy is szerencsés: Grendel Lajos műveit vagy másfél évtizede jogos érdeklődéssel fogadják több nemzedék olvasói. Szirák Péter pedig naprakész (de nem fontoskodó) fogalomkészletével, kitűnő műérzékével, élvezetes stílusával a legalkalmasabb monográfusa hősének, már csak azért is, mert éppen annyival fiatalabb Grendelnél, hogy se a felfedező-elragadtatott együttmenetelés nemzedéki eufóriája, se a jóval később jövők értetlenkedő-furcsálkodó-lebecsülő idegenkedése ne zavarja meg ítéletét.

Hamar feltalálja magát a *Kalligram* kínálta sajátos műfaj keretei között is, és sikeresen aknázza ki a lehetőségeit ennek az új monografikus formának, mely újszerűségét részben jó értelemben vett maiságának, részben (először) meghökkentő régiességének köszönheti. Nem is a zárt, életrajzszerű fejlődésképre gondolunk (melynek korszerűtlenségét jó ideje hangoztatják, ám ezzel – szerencsére – nem sokat törődik szerzőnk), hanem a családi fotókkal bővített biográfia szívmelengetően régimódi eljárásaira. Nyilván a sorozatszerkesztő telitalálata ez a felismerés: ahogy az irodalomban is minden újítás valami (többnyire) réginek az összefűzése valami egészen újjal, úgy a kritika is a leghagyományosabb technikákat az újakkal párosítva remélhet a megelőzőnél eredményesebb módszertani változatot. Így vált műfaji újdonság abból a törekvésből, ami egyébként (vélhetően) a tudományos és az ismeretterjesztő szándék összeegyeztetésével volna indokolható.

Szirák Péter a próza „magánosítóját" látja Grendelben, aki jelentékeny mértékben szembefordul a szlovákiai magyar irodalom örökségével. Aki jó darabig háttérbe szorítja (ez már a mi megjegyzésünk: utóbb növekvő mértékben dokumentálja) az individuum közösségi kötöttségét. Akár jeligéje lehetne a pályakezdő Grendelnek a *Hűtlenek* című 1979-es kötet fülszövegéből kiemelt idézet: „Meggyőződésem, hogy a társadalmi és nemzeti önismeretbe az emberi önismereten keresztül vezet az út, nem pedig megfordítva." Ennek jegyében íródnak első kötetének novellái, ámde az *Éleslövészettől* (1981) szinte minden művét át- meg átjárja a családtörténet, a nemzetiségtörténet, s általában is a történeti meghatározottság. (Nem is csoda, hiszen legfőbb inspirálója, Esterházy is roppant érzékeny a családi, nemzedéki, nemzeti stb. tradíciók iránt.)

A *Galeri* és az *Áttételek* is a felvidéki történelembe ágyazódik, nem is beszélve az olyan remekművekről, mint a *Csehszlovákiai magyar novella*. (Ez utóbbi a hagyomány olyan ironikus megkérdőjelezésével, mely csak „ott és akkor" lehetséges.) Ezzel együtt a magyar próza paradigmaváltásának, a megelőző diskurzussal való szakításnak csakugyan időtálló, bár néha felemás dokumentumai ezek a művek.

Szirák Péter szerint a 80–90-es évek fordulóján, a *Szakítások*, valamint a *Thészeusz és a fekete özvegy* tájékán torpan meg Grendel. Az *Einstein harangjai* (1992) és *Az onirizmus tréfái* (1993) sajátos, fantasztikus beszédformával kísérletezik: „Láthatóan a nemzedéki közérzetrögzítést és a fantáziaszülte valóságok logikájának demonstrálását roppant nehéz *közös* epikus jelrendszerhez juttatni." (Sz. P. kiemelése) Kérdés lehet, persze, hogy a „közös epikus jelrendszer", azaz az egységes epikus jelrendszer feltétlenül érték-

meghatározó-e, hisz volt már arra is példa, hogy a szinte kötelezőnek vélt követelmények ellenében újfajta értékek, sokáig gáncsolt, utóbb kanonizált megoldások születtek.

A könyv felépítése logikus, áttekinthető, az értékek elosztása is arányos. (Mintha a pályakezdő novellák kapnának az indokoltnál nagyobb teret, feltehetően a későbbi alakulástörténet indító szituációjának egyértelművé tétele érdekében.) Az írói kibontakozás és tetőpontra jutás, majd a bizonyos mértékű stagnálás rajzában is pontos és okos szerzőnk érvelése. Talán a *Szakítások*kal szemben szigorúbb a kelleténél. Teljesen igaza van ugyan mindabban, amit e mű engedményeiről mond. Csakhogy egy regény értékének egyáltalán nem valamely nézőpont szerinti hibátlansága a forrása. Természetesen: minden kornak megvan a maga kritikai-műfaji igényrendszere, ámde sok esetben (a kortársi ítéletek dacára) éppen ezek ellenében születnek jelentős alkotások. A kritikus (nyilvánvalóan) nem tudja függetleníteni magát korának „skolasztikájától", az írói gyakorlat azonban, még ha akarná sem tudná tartani magát ehhez mindenben.

Szirák Péter az *Éleslövészet*ről szólva is elfogulatlanul és színvonalasan beszél arról a feszültségről, amely a műben működő „két – nehezen egyeztethető – poétikai-szemléleti mechanizmus között" áll fenn. De nem teszi fel magának azt a kérdést, hogy a két poétikai mechanizmus közötti feszültség milyen alapon marasztalható el. Lehet, hogy ez hibáztatható (e sorok írójának sem a Grendel-életmű, sem a legújabb próza világában nincs olyan jártassága, hogy megalapozott módon vonja kétségbe Szirák Péter állításait). De mely axióma nyújtja azt a biztonságot, hogy ez ilyen formában állítható legyen? Hiszen az elmúlt századokban mindig csak arra látunk példát, hogy remekművek hol a doktrínákhoz igazodva, hol azoktól eltérve tudtak újat adni. S ha be is látjuk, hogy a lét történetszerű elbeszélésébe vetett hit megingása új viszonyt teremt a hagyományokhoz, az már nem egészen világos a kevésbé verzátus olvasó számára, hogy ez a viszony meddig értékteremtő, s az ettől való eltérés mikor és miért válhat újabb, értékes formációk létrejöttének forrásává.

Nyilvánvalóan helytelen (sőt igazságtalan) lenne egy néhány íves kismonográfián kérni számon nagy kritikatörténeti dilemmák megoldását. Szirák Péter egyébként sem azok közé tartozik a legfiatalabb kritikus-irodalomtörténész generációból, akik beérik néhány divatos fogalom unos-untalan hangoztatásával. Minden műhöz más-más műszerrel közelít, nem mechanikusan alkalmaz mércéket, engedi, hogy a művek befolyásolják. Nem teszi ki előre a „méterrudat", hogy vajon hol és mennyiben felel meg a mű a legújabb narratológiai kívánalmaknak.

Ezen túl megvan benne valami, amit könyvtárnyi narratológiai szakmunka ismerete sem biztosíthat, csak az irodalomérzék, a tehetség. Tud disztingválni, fel tud idézni történelmi pillanatokat, emberi és művészi dilemmákat, értésben, átélésben fel tud nőni hőséhez. Talán ezért teszi le könyvét olvasója azzal a jóleső érzéssel, hogy kitűnő munkával ismerkedett meg. Szerzőnk nem három évtizeddel ezelőtti szempontok foglya, de csalhatatlan ösztönnel érez meg eszméket, értékeket, történelmi pillanatokat az epikus sémák mögött. A 80-as évek paradigmaváltása utáni friss értékrendről tanúskodik minden mondata, de nem mutat érzéketlenséget azok iránt, akik a 60-as, 70-es évek irodalmi és történelmi körülményei és értékrendje szerint adták adekvát leírását a Grendel előtt járó nemzedékeknek. *(Kalligram, 1995)*

Imre László

Széles Klára köszöntése

„Megközelíthető-e ésszerűen a költészet varázsa?"

Széles Klára tulajdonságai között nem lehet szétválasztani az ember- és a hivatásszeretetet. Neve egyszerre idézi föl bennünk irodalomtörténeti munkák és kritikák sokaságát meg szakmai levelezések, szimpoziumi eszmecserék, baráti konzultációk emlékét. Vele kapcsolatban értelmet kap és megszépül a rideg szóösszetétel: munkakapcsolat. Olyan korszak olyan tapasztalatai indították el a pályán, amelyek belé vésték a fogékony személyiségbe, hogy az irodalmat közös „szellemi vérkeringés" élteti, a művek az életből sarjadnak, és visszhangot, visszaigazolást várnak. 1955 ősze az az utóbb jelképessé nőtt életrajzi pillanat, amikor az ébredő szellemi ösztön áttöri a köré rakott falakat. A szegedi bölcsészek és a kolozsvári testvérévfolyam egyidejű, telepatikus kapcsolatkeresése lelki határátlépést jelent, függetlenedést a politikától, 56 elősejtelmét, a nemzedék felnőtté válását. Egy későbbi könyvcím: *Szeged–Kolozsvár 1555–1992* az emlékezés távlatában a kitartás és a hűség emblémájaként hat, mert ha kapcsolatot teremteni részben alkalom és ihlet dolga, megtartani már az elmélyülése és fegyelemé.

Az irodalomtörténet és a kritika kettős vonzástere a pályakezdéstől mindmáig meghatározza az életmű alaprajzát. A szakdolgozatát József Attila korai költészetéről író egyetemista hosszú távú feladattervére ismer rá Lászlóffy Aladár levelének egy mondatában: „őszintén óhajtom, hogy méltass kritikád tekintetére". A bírálat, az értelmező visszajelzés egzisztenciális fontosságára tehát egy kisebbségi irodalomból érkező hang ébreszti rá, s munkásságának talán leggazdagabb, egyenletesen magas színvonalú ágazatát éppen az „erdélyi műhelyt" bemutató esszék, kritikák alkotják. Az említett Szeged–Kolozsvár-kötet (1993) ennek az évtizedeken át nem lankadó figyelemnek a tükre, vállaltan szubjektív vázlat a kortárs erdélyi magyar irodalom panorámájához. Széles Klára „a kényszerből termő szabadság, a leigázottságból fakadó felülkerekedés" műveit mutatja föl az első Forrás-nemzedék lírájában, „a nyomorúság fényességét" a prózaepika változataiban. A hazai irodalmunk tág értelemben vett jelenét szemléző kritikáiból *A létté vált hiány* címmel állított össze válogatást (1995), s ez ugyancsak a negativitást, a létezés gátoltságát láttatja „a korszak fájdalmas uralkodó jegyének". Bírálat ez az esszékörkép a korról, a Kelet-Európában és Magyarországon a század második felében megélt évtizedekről, és fölismerése, támogatása azoknak a „maradandó és megtartó" művészi alkotásoknak, amelyek a „kiégető, reménytelen" élmények ellenére visszaszerzik a lét megkérdőjelezett értelmét.

A jóhiszeműség, a jó üggyel tartó erkölcsösség Széles Klára jellemében hajlamszerű, lényéhez tartozó vonás. Nem a moralitás, hanem a spontán műélvezet jegyében találkozik a neki való művel, alkotóval. „A kritikus boldog. Lapozza a kötetet, olvas és gyönyörködik" – ki kezd ma így rajta kívül irodalmi bírálatot? Az irányzati hovatartozásnál vagy a márkás névnél előbbre való számára az élmény ereje és tartóssága; széleskörűen elismert értékekről szóló írásait olvasva érdemes föllapozni a keletkezés dátumát: többnyire előkészítik – s nem utólag regisztrálják – a mű sikerét, a szerző be-

érkezését. Faculté maîtresse-e kritikusként és történészként, hogy az összetéveszthetetlenül egyéni vonást, az éppen az elemzett világképre, alkotásra jellemző sajátságot keresi: a „kézjegyet", az „ujjlenyomatot", amiről csalhatatlanul ráismerünk valakire, valamire.

S részben éppen az individuálisan egyszeri megragadásának szinte művészi becsvágya alá épít emelvényt a szakma eredményeiben, főleg az irodalomelméletben és az elemzés módszertanában való szüntelen tájékozódás révén, együtt-tanulóként és saját munkahipotézisek kimunkálójaként. „A hasznosítani valót, a gyakorlati alkalmazhatóság útjait" keresi a teoretikus kutatásokban. Elméleti kérdésföltevését egyhelyütt úgy formulázza, hogy „Megközelíthető-e ésszerűen a költészet varázsa?" Nem kompromisszumot, átlagoló közepet keres intuíció és szakszerűség között; az érvényes interpretáció „alfája és omegája mű és olvasó valódi találkozása, fogékonyság és megfoganás termékeny létrejötte", vallja, de „minden műnek – minden jó műnek, minél sikerültebb, annál nyilvánvalóbban – megvan a saját jelleme, formateremtő elve, amely egyedi egységében, kompozíciójában, szerkezetében egzisztál"; ennek a formateremtő elvnek a megragadásában van segítségére a fogalmi tisztázás, a műelemzés-modell, a legkülönbözőbb iskolák mű-bemutatásainak eszköztára. A *Közelebb a remekműhöz* kötet (1995) tanulságosan demonstrálja, hogy az elemzési szempontok és eljárások a mű individuális természetéhez idomulnak, az általános érvényűség és az eredetiség korrelatív fogalompárnak bizonyul.

Okos taktikával elméleti háttérre hivatkozik irodalomszemlélete megerősítése érdekében akkor is, amikor a szcientista végletességgel szemben, amely steril módon akarja elkülöníteni az irodalmat és a kritikát morális és életproblémáink övezetétől, a „hasznossági elv" internacionális szaktudományos fogalmához folyamodik. Cs. Gyímesi Éva *Álom és értelem* c. Szilágyi Domokos monográfiáját értelmezve olyan értékszempontrendszer működtetését mutatja be, amely üdvösen „meghaladja a szorosan vett értelmezésközpontúság, illetve textualitáselemzés körét", „állandósítja, legalizálja a textus-kontextus kapcsolatot(-kat), mint átjárható és átjárandó dinamizmus(ok)at". Miért kellene kirekesztenie a létértelmezésre koncentráló líraelemzésnek az olyan „valóságosan létező társadalmi szükségletek" problematikáját, amelyek „izgatják az olvasókat"? E megközelítésben a befogadói értékpozíciók „konkrét történeti-politikai-etikai" aspektusa is kiviláglik, ösztönözve és igazolva a „felelősségvállaló" interpretátort.

A kolozsvári Helikon 1991. évi 32. számában (aug. 20.) közölt interjúban az irodalomtörténész Széles Klára műhelyébe kapunk bepillantást. A vargabetűk, a kényszerű pályamódosítások, amelyekről beszámol, az irodalomkutatói szakma személyzeti és szervezési oldalának labilitását s a publikációs szerkezet működészavarait szemléltetik, és az egyedi példán túlmutató lehangoló tanulságot sugallnak: kényszerűen megszakított kutatási programok, sokat ígérő tervek elvetélése, elkészült, de évtizedekig kiadatlan kéziratok változtatják felemássá a nyomtatásban megjelent munkák fölötti örömet. Társadalmi változásoktól sem függetlenül 1991 óta négy rangos kötettel bővült a látható életmű, s bár még mindig több kötetnyi tanulmány vár kinyomtatásra (a legsajgóbb hiány *A modern magyar líra születése* c. kandidátusi értekezés és egy poétikai szempontú Vajda János-monográfia), lassanként áttekinthetővé válik az életmű növekedési terve és kronológiája. A korai József Attila-kutatás a róla szóló disszertációval (1963) és a „*...minden szervem óra*" (1980) c. motívumvizsgáló kísérlettel folytatódott. Az ötvenes évek második felétől kezdve egymással (és az elméleti stúdiumokkal) párhuzamosan bontakozik ki a kortárs hazai és erdélyi magyar irodalom kritikai, valamint a múlt század közepétől a két világháború közötti évtizedekig tartó korszakok

irodalom- és kritikatörténeti földolgozása. Eredeti kutatásokra épülő monografikus- vagy résztanulmányainak „hősei" egyszerre alkotnak sajátos színképet és fejlődési sort: *Henszlmann Imre* (1992), Arany János, *Vajda János* (1982), *Reviczky Gyula* (1976), Komjáthy Jenő, Lovik Károly, Kassák Lajos, József Attila, Móra Ferenc, Németh László (lásd a világirodalmi esszéket is tartalmazó *Közelebb a remekműhöz* c. kötetet 1995-ből). A kánon bővítésére, a hagyomány változatos gazdagságának sugalmazására törekszik: a betetőző klasszikusokon kívül a kismesterekre, az élmény és az ihlet „keskeny sávjában" maradandót alkotókra is figyel. Éppenséggel nem jellemző szemléletére az értékkülönbségek elhallgatása vagy egybemosása (jó példa Vajda-, s még inkább Reviczky-könyve), de a fogékonyságon kívül speciális módszere is van rá, hogy egyenetlen oeuvre-ökben is fölfedezze a lappangó remekművet, és érvekkel igazolja intuícióját. A múlt értékeihez a befogadás történetileg új szempontjaival is közeledik; Arany kompozíció-elméletében, Henszlmann „összhangzat"-tanában tudománytörténetileg korán fölfedezi korunk művészetelméleti gondolkodásának előzményeit. Meggyőző szószólója az alábecsült és föltáratlan értékeknek Móra Ferenc Aranykoporsójától Soós László regényeiig, találó kifejezéssel nevezi ezeket a vállalkozásait „irodalmi hézagpótlásnak".

A mégoly elnagyolt arcképvázlatból sem hiányozhat néhány megjegyzés Széles Klára értekezői stílusáról, az életéből és művéből sugárzó pedagógiai erkölcsről. Hajlékony, „udvarias" – vagyis a bonyolultat tisztázottan, érthetően megfogalmazó – nyelvezetet dolgozott ki a varázslat ésszerű megközelítésére. A terminus technicusokat nem készen átvett eszközökként kezeli, hanem bevonja az olvasót létrehozásuk folyamatába, jelentésük pontosító-gazdagító kialakításába; így formálta a maga képére, idomította a saját, illetőleg a tárgy szükségletéhez többek között a motívum vagy a metafora és különböző típusai meghatározását. Összebékíti a tudomány egzaktságra és az esszé hajlékonyságra való törekvését. Áttekinthetően szerkeszt, célratörően érvel, a tárgyhoz tartja magát, de érezteti, hogy valami másról is szó van, arról, amire a következő mondata második fele kérdez rá: „Elemzéssel mérjük az írást, de mivel mérjük az elemzést?"

Széles Klára tevékenységében adatokkal jelölhető külön helyet is elfoglal a pedagógia (1988-tól a szegedi bölcsészkaron tanít), de egész szellemi habitusában és gyakorlatában jelen van; a hindukkal ért egyet a tanítói éthosz szokásosnál tágasabb értelmezésében. Az élet, a társadalom, a másik ember felé nyitott alkatából következik készsége, hogy továbbadja, amit tud, tanítva a módszert, példázva a magatartást. Egy helyütt még életreceptet is ad, Lászlóffy Aladár szép maximáját idézi „szelíd javaslatként": „Szép lendületesen, egyenletesen dolgozni mindig," „fegyelmezett rendszerességgel", „szak-tudással", „hozzáértéssel". Tisztelői, kollégái azt kívánják születésnapjára Széles Klárának, hogy élhessen mindig háborítatlanul e szerint az elv szerint, ne pedig (bár az idézet folytatása nem tartja éppen lehetetlenségnek) „a legnagyobb csapások, földindulások... világrendek felbomlása" közepette. Végezhesse munkáját, találja meg benne és életében a „felszabadult játék" örömét.

Csűrös Miklós

Palackposta

SZÉLES KLÁRA TANULMÁNYKÖTETEIRŐL

Néhány hónappal ezelőtt előadást tartottam egy konferencián, amelynek témája az Alkotó Nő volt. Csupán néhányan képviseltük az erősebbik (?) nemet; az előadók zöme természetesen az érintettek közül lépett a szépszámú közönség elé. Miközben hallgattam e figyelemre méltó hölgyek előadásait, minduntalan arra gondoltam, hogy vajon miért olyan kevés irodalomtörténészeink között a nő? Az egyetemi hallgatónők között annyi intelligens irodalmárt ismerek. Mi lesz velük később? *Hol vannak a Fábri Annák? A Thomka Beáták? A Juhász Erzsébetek?* Igaza lenne a nagyon fiatalon elhunyt *Neményi Erzsébet*nek, aki századunk első évtizedében a feminizmusról töprengve azt írta, hogy „a tehetség, ami a nehéz pálya minden nehézségén átsegíti az embert és tündérszárnyakon fölemeli az élet fölé, a tehetség, az igazi, ami ellenállhatatlan és leküzdhetetlen, mint a természeti erők: férfiban és nőben egyaránt ritka. De míg a férfinál a tehetség csak egy szerencsés ráadás, addig a hivatást választó nőnél nélkülözhetetlen feltétel. Egyedül a tehetség az, amiért érdemes a nőnek elviselni azt a sok keservet, ami minden pályán mindenkire vár, férfira és nőre egyaránt; s viszont mindazért, amit a nőnek el kell hagynia, amikor hivatást választ, egyedül a tehetségében való öröme kárpótolhatja". Igaza lenne Neményi Erzsébetnek?

Mindez mostanában, Széles Klára legfrissebb köteteinek lapozgatása közben, gyakorta eszembe jut. Mindkettő az elmúlt esztendőben jelent meg a miskolci Felsőmagyarország Kiadó jóvoltából.

Széles Klára azon hölgyek közül való, akik számos kiváló könyvvel bizonyították már tehetségüket. Az erdélyi magyar irodalom elismert kutatója, a Reviczky Gyuláról, József Attiláról, Vajda Jánosról és Henszlmann Imréről írt munkái forrásértékűek. Könyvismertetései, bírálatai és tanulmányai rangos hazai folyóiratokban olvashatók. És most már kötetekben is, amelyek *A létté vált hiány* és a *Közelebb a remekműhöz* címmel láttak napvilágot.

Mintha palackpostára bukkant volna, úgy érezheti magát e könyvek olvasója. Ahogy tanulmányozza ezeket a mostanság megjelent könyveket, mindinkább az az érzése támad, hogy a régmúltból kapott üzeneteket. Széles Klára ugyanis több mint három évtized tanulmányaiból, esszéiből, bírálataiból és műértelmezéseiből válogatta legújabb köteteinek anyagát.

Merész vállalkozás. Szembe kell néznie ugyanis azzal, hogy az évekkel, évtizedekkel ezelőtt írtak esetleg nem állták ki az Idő próbáját és netán keresztülhullottak a rostán. Maga írja *A létté vált hiány* bevezetőjében: „Végül is az idő ítél, az irodalmi ítélet fölött csakúgy, mint az egyes alkotók, alkotások esetében: mi bizonyul maradandónak. S mikor egy mű, egy író értékét firtatjuk, voltaképpen az idő rostáló munkájának titkait próbáljuk ellesni."

Minden leírt mű maradandó, különösen azok, amelyek könyvalakban is megjelentek. (Ezek, ugye, nem égnek el.) Csupán az a kérdés, hogy érdemes-e fellapozni őket, vagy netán hagyni kell az észrevétlenül múló Idő mind szembetűnőbb, jótékony szemcséit békésen halmozódni rajtuk. (Kinek hiányzik egy kiadós kötőhártya-gyulladás?) Széles Klára könyvei az előbbiek közé tartoznak; régebben keletkezett írásainak zöme ma is izgalmas, eleven olvasmány. Bevallott szerzői szándék a feledéstől való megmentésük.

A kötetek anyaga nemcsak arról tanúskodik, hogy Széles Klára régebbi írásaiból mit tart tekintélyes életműve ma is vállalható részének, hanem egyúttal kritikatörténeti érdekesség is. Az 1959-ben íródott Nagy László-esszé, a Kondor Béláról, Nemes Nagy Ágnesről szóló írások és a korai Tandori Dezsőt értelmező kritikák máig tanulságos megállapításokat tartalmaznak. „Az itt szereplő írók, életművek nagy részéről ma már úgy gondoljuk: időtállónak bizonyultak – állapítja meg Széles Klára ugyancsak *A létté vált hiány* bevezetőjében. – *De a gyűjteményben található mérlegelések idején ez még nem ennyire nyilvánvaló.* Például alapvetően más volt a Tandori-költészet ügyében állást foglaló kritikus helyzete második kötetének megjelenése idején, mint napjainkban. Ám Nagy László esetében is más szemmel olvashatjuk a himnuszairól írottakat, ha tudjuk, hogy az azóta közismert *Menyegző* és társai akkor még igen szokatlan jelenségként, értelmezésre váró feladatként álltak a tanulmányíró előtt. Ezért tüntettem fel hangsúlyosan mindenütt az értékelések születésének dátumait." (A kiemelés tőlem. S. G.)

Úgy vélem, ez az a kritikatörténeti csemege, amiért érdemes Széles Klára most megjelent köteteit figyelmesen átlapozni. Nemcsak egy szerteágazó érdeklődésű, felkészült irodalmár módszertani-stiláris fejlődését követhetjük nyomon az ezekben összegyűjtött írások olvasásakor, hanem számos, ma már meghatározónak tartott életmű fogadtatásának első, biztosszemű megfigyeléseit is.

Talán legszembetűnőbb példa minderre Tandori Dezső költészetének méltatása. Széles Klára már a hetvenes évek elején arra hívja fel a figyelmet, hogy a „Tandori-líra olyan rendszerré egészült, hogy rendszerén belül minden tételt igazolt. Induljunk tehát rendszerén kívülről. Költészet-e ez a személyiség-karbantartás? Ha igen, miért igen? Ha nem, miért nem? Milyen? Miért jó vagy rossz? Meg lehet-e okolni köznapi emberi nyelven, saját tolvajnyelvén kívül kerülve?" Jó kérdések. Jók, mert elgondolkodtatók. Miként elgondolkodtató Széles Klára azon válasza is, amelyet a híres *Halottas urna két füle* és *A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn* című Tandori-minimálok kapcsán feltett saját kérdésére („Miért vers bármelyik?") szellemesen megfogalmaz: „Mert olyan mindegyik, mint például egy emberi fül. A helyén, és csak ott, alig elengedhető, szerves tartozéka egy embernek, méghozzá nem akármelyiknek, hanem éppen annak az embernek, akié. *Minden ízében szigorúan és természetesen adott szerepéhez kötött.* Viszont ebből az összefüggésrendszerből kiszakítva: – akár a szó szoros értelmében: egy leszakított fül a földön (mondjuk, egy középkori példás büntetés után) – nos, hát egy ilyen földön heverő emberi fül nem az, ami." (A kiemelés tőlem. S.G.) Vagyis Széles Klára arra hívja fel a figyelmet, hogy a Tandori-líra darabjai önmagukban nem értelmezhetők, mivel egymást feltételezik. Mint a puzzle-darabok. Külön-külön is zárt egészek, ugyanakkor olyan részek, amelyek kapcsolódnak másokhoz és amelyekhez mások kapcsolódnak. E megállapítás ma már a Tandori-értelmezések általánosan elfogadott kiindulópontja. Miként az is, amely szerint Tandori Dezső költészetét „csak felfogni, vagy félreérteni lehet. Nála már sem az ékes nyelvvel, sem a ritmussal, sem a rímmel nem lehet behelyettesíteni a líra lényegét. Más költészetekben is eszközök csupán a felsoroltak. De nála már eszközök sem".

A fentiekhez hasonló, ma is vállalható megállapítások olvashatók *A létté vált hiány*ban Bertók László, Nemes Nagy Ágnes és Mándy Iván köteteiről megfogalmazott bírálatokban is. Széles Klára az esztétika felől közelít választott tárgyaihoz, méltatásai sajátos, egyéni stílusban megírt, élvezetes olvasmányok.

Mindezek a *Közelebb a remekműhöz* című kötet műelemzéseiről is elmondhatók. Probléma-érzékenység, mély beleérző-képesség és módszertani tájékozottság jellemzi

e gyűjtemény írásait. Egyetértek Csűrös Miklóssal, aki a könyv borítóján arra hívja fel a figyelmet, hogy „e tanulmányok a szerző pályájának különböző szakaszaiban keletkeztek, de különbségeiken túl egységessé és markánssá avatja őket iskolázottság és egyéniség sajátos kölcsönhatása. Janus-arcú írások, amelyek egyrészt mintaszerűen példázzák a korszerű és hasznosítani érdemes irodalomelméleti, módszertani irányzatok valamelyikét, másrészt váratlan konstellációba állítva, új oldalról mutatnak be egy-egy ismert vagy lappangó jelentős alkotást. Az elemzési szempontok (kompozíció, műfaj, motívum, stílus) és eljárások a mű individuális természetéhez idomulnak, az általános érvényűség és az eredetiség korrelatív fogalompárnak bizonyul. A remekmű megközelítése során kibontakozó felismeréseket az irodalom szeretete, a megismerés öröme, az ízlés és kifejezés biztonsága hitelesíti a tanulmányíró összetéveszthetetlen kézjegyeként".

Széles Klára a műalkotás – ahogyan ő fogalmaz: a *remekmű*, – belső törvényszerűségeit vizsgálja elemzéseiben. Szerinte e törvényszerűségek által épülnek fel és működnek a nagyítólencséje alá vett írások, és rajtuk keresztül fejtik ki hatásukat olvasóikra. Ha tehát tudni akarjuk egy-egy remekműnek mondott műalkotás hatásának titkát, akkor ismernünk kell szerveződésének belső logikáját. Erről beszél Széles Klára akkor is, amikor a kompozíciónak Arany János poétikájában játszott meghatározó szerepéről értekezik, akkor is, amikor a fény-motívum fontosságát hangsúlyozza Komjáthy Jenő költészetében, és akkor is, amikor az *Iszony* jelentőségét Németh László írásmódjának stílusvizsgálatával kívánja bemutatni. Az egykori felfedezések megállapításait a monografikus feldolgozások nemegyszer visszaigazolták. (Egyetlen példa: Dávidházi Péter a *Hunyt mesterünk*ben Széles Klára korábbi Arany János-észrevételeire is hivatkozik.)

A *Közelebb a remekműhöz* bevezetője szerint Széles Klárát az érdekli leginkább, hogy „mi teszi a műalkotásokat műalkotássá? Mi különbözteti meg egymástól a mégnem-irodalmi írogatást az irodalomtól, a fércmunkát a műtől, a művet a remekműtől? Ezek a gondolatmenetek vezérlik az itt közreadott tanulmányokat, műelemzéseket. (...) Egymástól igen határozottan eltérő művekről van szó, s a megközelítések eszközei is különbözőek. Poétikai, kompozícióbéli egység követése, nyelvi-stilisztikai, korstílusok jegyei szerinti elemzés, dráma-, regény-karakterek szerepének analízise, motivikus felépítés interpretációjával váltakozik. Ám mindegyik esetben közös az a törekvés, hogy – az elmondottak értelmében – a műközpontú és történeti jellegű megvilágításmódot úgy ötvözzem, hogy az egyes művek, alkotók ismételhetetlen, sajátos, *belső törvényeit* keressem és mutassam fel." Ezeket a bizonyos belső törvényeket kutatja Széles Klára, a már említetteken túl, Lovik Károly *Árnyéktánc*ában és Ibsen Peer *Gynt*jében éppen úgy, mint József Attila és Kassák egy-egy versében, vagy Móra Ferenc, Joyce és Gorkij regényeiben.

E most megjelentetett kötetek olvasói egy érzékeny, alaposan felkészült és jól író irodalomtörténész három évtizedes munkásságával ismerkedhetnek meg. Az ismét kiadottak azok számára is a felfedezés és a rácsodálkozás élvezetét jelenthetik, akik korábban folyóiratban már olvasták őket, és azok számára is, akik először találkoznak Széles Klára ezen írásaival. (Feltéve, ha nem zavarja őket az a mérhetetlenül sok nyomdahiba, amely ezeket a tipográfiailag is rendkívül kusza kiadványokat elcsúfítja.)

A kötetek lapozgatása közben, egy figyelemre méltó irodalmár pályájával ismerkedve, minduntalan eszembe jut az a bizonyos márciusi konferencia és a folyton felötlő kérdés: hol vannak a tehetséges bölcsek? *Hol vannak az igaziak?* Jómagam a századelő egyik írónőjéről, Lux Terkáról tartottam előadást. Ez a mára már sajnos elfeledett

okos asszony az Alkotó Nő szemléletes példája volt a maga korában. Azon töprengve, hogy vajon lesz-e valaha magyar drámaírónő, 1908-ban azt írta, hogy „a komoly tudású, biztos ítéletű, gondolkodó és bátor életű nő még nincs itt köztünk. Sem a családban, sem a művészetekben, sem az irodalomban. (...) Utálom a nagyképűsködést, s megmondom bátran, mi nők, akik ma dolgozunk, csak félmunkát végzünk, de egyet biztosan: készítjük az igaziak útját".

Széles Klára pályája igazolja az írónő megállapítását. Az igaziak már köztünk vannak.

Szántó Gábor

